

A. SUYAROVA

**TURKIY
XALQLAR ADABIYOTI
TARIXI**

**O`QUV-USLUBIY
QO`LLANMA**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

**FILOLOGIYA FAKULTETI
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI KAFEDRASI**

A. SUYAROVA

**“TURKIY XALQLAR ADABIYOTI TARIXI”
fanidan**

**O`QUV-USLUBIY
QO`LLANMA**

Namangan - 2016

O`quv-uslubiy qo`llanma filologiya fakulteti o`zbek tili yo`nalishi 3-kurs talabalariga mo`ljallangan. Undan turkiy xalqlar adabiyoti tarixi, o`zbek adabiyoti rivojiga ta`sir ko`rsatgan turk adabiyoti shoir va yozuvchilari ijodi xususida ma`ruzalar o`rin olgan.

O`quv-uslubiy qo`llanma NamDU o`quv-uslubiy kengashining 25 fevral 2016 yil yig`ilishi 6-sonli bayonnomasida tasdiqlangan va nashrga tavsiya etilgan.

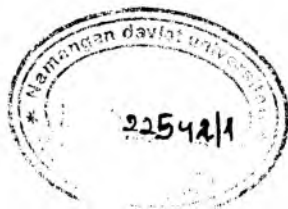
Tuzuvchi:

o`qituvchi A.Suyarova

Taqrizchilar:

f.f.d. H.Usmonova.

f.f.n. dots. M.Hamidova

KIRISH. TURKIY XALQLAR ADABIYOTINING DOLZARB MUAMMOLARI

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga adabiyotlarning o`zaro aloqalari, o`zaro ta`siri masalalari haqida ma`lumot berish;
- ◆ turkiy xalqlar adabiyoti haqida tushuncha berish;
- ◆ o`zbek adabiyoti rivojida turkiy xalqlar adabiyotining o`rni haqida mukammal bilim berish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalarga adabiyotlarning o`zaro aloqalari, o`zaro ta`siri masalalari haqida bilimga ega bo`ladilar;
- ◆ turkiy xalqlar adabiyoti bilan tanishadilar;
- ◆ o`zbek adabiyoti rivojida turkiy xalqlar adabiyotining o`rni haqida ma`lumot oladilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Ilmiy-nazariy adabiyotlar, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Adabiyotlarning o`zaro aloqalari, o`zaro ta`siri masalalari.
2. O`zaro aloqa turlari.
3. O`zaro ta`sir shakllari.
4. Tarjima o`zlashtirish.
5. Adabiy aloqa shakllari.

Tayanch so`z va iboralar:

“Turkiy xalqlar adabiyoti” fanini o`rganishdan asosiy maqsad, ularning o`rtasidagi aloqani mustahkamlash ekanligi. Barcha turkiy xalqlarga tegishli adabiyotlar. “Yaratilish dostoni”. Alp er To`nga haqida doston. “Manas”,

“Alpomish”, “Go’ro’g’li” kabi dostonlardagi mushtaraklik. “O’g’iznoma” haqida, Turkiy-runik yozuvlar, “Devoni lug’otit turk”, “Qutadg’u bilig”, “Hibbatul haqoyiq” asarlari haqida.

Mamlakatimizda istiqlol tufayli turk ellari adabiyotini yaxlit o’rganish imkoniyatiga ega bo’ldik. Ma’lumki, kelib chiqishi bir – biriga yaqin, qarindosh bo’lgan xalqlarning tarixi, madaniyati, rivojlanishi bir ildizga borib taqaladi. Bu xalqlarning urf – odatlarida, rasm – rusmlarida, xalq og’zaki ijodida bir – biriga o’xshash holatlar juda ko’p ko’zga tashlanadi. Albatta, tarixiy taraqqiyot tufayli, keyinroq ayrim farqlar ham vujudga kelgan. Jumladan, biz o’rganayotgan turk ellari adabiyoti ham xuddi shunday tarixiy taraqqiyotni boshidan kechirgan. XX asr boshlarida ota – bobolari bir bo’lgan turk qavmlarini birlashtirish, ularning aloqalarini mustahkamlash uchun ko’p harakatlar bo’ldi. Lekin bu harakatlar turli reaksiyon kuchlar tomonidan qarshiliklarga uchradi. Bu kuchlar turkiy xalqlarning o’rtalariga nizolar solishga harakat qildi, turk qavmlarini birlashishga chorlagan ziyolilarni “panturkistlar”, “ashaddiy millatchilar” deb aybladilar. Jumladan, jadid yozuvchilaridan bo’lgan Fitrat, Cho’lpon, Qodiriy singari buyuk ijodkorlarni xuddi shu ayblar bilan yo’q qildilar. Tarixda «Stalin repressiyasi» deb nomlangan 1937 yildagi qatog’oning eng og’ir dahshatlarini turk qavmlari o’z boshidan o’tkazdi. Turkiy qavmlarning birlashishiga to’sqinlik qiladigan juda ko’p faktorlar mavjud. Bular, birinchidan, mayda millatlarni mustamlaka qilib olish uchun intilayotgan imperialistik davlatlar siyosati bo’lsa, ikkinchidan, turkiy qavmlarning o’zidagi ichki ziddiyatlardir.

Bular jaholatda qolgan, xudbin, uzoqni ko’ra bilmaydigan siyosatdonlardir. Ayniqsa, sobiq Sho’ro hukumati davrida turkiy qavmlarning ko’pchiligi mustamlaka holatida edi. Hammaga ayonki, mustamlakachi mamlakatlar qardosh xalqlarning birlashishiga doimo to’sqinlik qilib kelgan. Yurtimiz istiqlolga erishgach, ana shunday to’siqlar o’z – o’zidan yo’qoldi. Endi bu kelib chiqishi bir – biriga yaqin bo’lgan xalqlar o’rtasida tinch – totuvlik, iqtisodiy – siyosiy va madaniy aloqalarni mustahkamlash imkoniyati tug’ildi.

Ma’lumki, turkiy qavmlar deganda biz o’zbek, qazoq, qirg’iz, turkman, qoraqalpoq, uyg’ur, totor, boshqird, chuvash, ozarboyjon, qorachoy, turk, gagauz,

qo'miq, balqar kabi o'ttizga yaqin millatlarni ko'zda tutishimiz kerak. Bu millatlar esa Yevro–Osiyo materigining kattagina qismida joylashgan hududlarda hayot kechiradi. Ana shu qarindosh xalqlarning adabiyotini bir butun holda yaxlit o'rganish, ularning ijtimoiy – ma'naviy hayotini yaqindan anglashga yordam beradi. Yuqorida ko'rsatilgan xalqlarning eng qadimgi adabiy – madaniy yodgorligiga e'tibor bersangiz, ularda bir–biriga o'xshash asarlarning variantlariga duch kelasiz. Masalan, “Go'ro'g'li” turkumidagi dostonlarning usmonli turklarda, ozarbayjon, turkman va o'zbeklarda bir qancha variantlari uchraydi. “Alpomish”, “Manas”, “Dada Qurqut” kabi dostonlar haqida ham shuni aytish mumkin. Bunday holatni biz faqat doston janridagi asarlar misolida emas, balki xalq og'zaki ijodining boshqa janrlarida ham ko'plab uchratishimiz mumkin. Masalan, Nasriddin afandi haqidagi latifalar turk, ozarboyjon, turkman, o'zbek xalq ijodida ko'plab uchraydi. Qadimda kuylangan turli marosim va mehnat qo'shiqlari, maqollar va ertaklar haqida ham shunday holat ko'zga tashlanadi.

Dunyodagi qariyb barcha xalqlar, o'zlarining kelib chiqishi tarixi haqida turli afsona va rivoyatlar, naqlar to'qigan. Turk qavmlari haqida ham bunday rivoyat va afsonalar ko'plab uchraydi. Qadimda yozilgan ayrim tarixiy kitoblarda turk xalqlarining kelib chiqishini diniy afsonalarga bog'laydi. Ya'ni butun insoniyat tarixi Nuh payg'ambarning to'rt o'g'lidan tarqalgan avlodlardan boshlanadi. Bu afsonaga ko'ra turk qavmlari Nuhning Yofas nomli o'g'lining avlodidir. Bu albatta afsona. Lekin hozirgi kundagi ilmiy tadqiqotlar xulosasiga ko'ra turk qavmlarining asl vatani Oltoy bo'lgani, tarixiy taraqqiyot tufayli u yerdagi xalqlarning turli tomonga tarqagani haqida gipotezalar mavjud. “Yaratilish dostoni” nomli asarda ham turk ellarining kelib chiqishi haqida shu xildagi gaplar keltirilgan. Eng qadimgi turk dostonlaridan biri “Alp er To'nga” nomli dostonidir. Bu doston qahramoni Alp er To'nga tarixiy shaxs bo'lib, ayrim tarixiy ma'lumotlarga qaraganda eramizdan oldingi VII asrlarda yashagan. Bu shaxs haqida ko'plab asarlarda ma'lumot beriladi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariy o'z asarida Alp er To'nganing forscha nomi Afrosiyob deb ta'kidlab o'tgan. Firdavsiyning “Shohnoma” asarida ham Afrosiyob Turonning podshosi bo'lganligi, uning mard, jasur va tadbirkor podshoh bo'lganligi haqida ma'lumotlar beriladi.

Umuman, Alp er To'nga haqida Sharq adabiyotida ko'plab asarlar yozilgan. Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" kitobida Alp er To'nga haqida yozilgan dostonidan ko'plab parchalar keltirilgan. Bularda Alp er To'nganing qahramonliklari, Turon tuprog'ini chet el bosqinchilaridan himoya qilishi, Eron bilan olib borgan janglari hikoya qilinadi.

Qadimgi totemistik xarakteridagi manbalarning ayrimlarida turklarning bo'riga sig'inganini, bo'rini o'zining ajdodi deb bilgani haqida ma'lumotlar berilgan. Bu afsonada hikoya qilinishicha, dushmanlar bilan tengsiz jangda halok bo'lgan turk urug'idan bitta o'g'il bola tirik qoladi. U bola ham qattiq yarador bo'lgan. Bir ona bo'ri uni g'orga olib borib tarbiyalaydi. Ana shu bola voyaga yetgach, undan o'nta o'g'il bola tug'iladi, bular o'nta turk urug'ining asoschilari bo'ladi. Qadimga turk urug'idan bo'lgan Ashina qabilasining bayrog'ida bo'ri kallasing tasviri bo'lgan.

Turkiy xalqlarning kelib chiqishi bo'yicha "Alan Quva" to'g'risidagi afsona ham diqqatga sazovordir. Bunda Alan Quva nomli ayol turklarning eng katta onasi sifatida tasvirlangan. Bunda aytilishicha, Alan Quva juda aqlli, tadbirkor, mehribon ayol sifatida tasvirlangan. Mazkur afsonada barcha turk qavmlari Alan Quva farzandlari deyilgan. Qadimgi turkiy xalqlarning umumiy yodgorligi bo'lgan "O'g'iznoma", "Dada Qurqut" kabi dostonlar ham mavjud. Bu dostonlarda aks ettirilgan voqyealarning ko'pchiligi miloddan oldingi davrlarda bo'lib o'tgan. Bizga grek tarixchilarining asarlaridan yetib kelgan "To'maris", "Shiroq" nomli afsonalar ham barcha turkiy xalqlarning madaniy yodgorligi bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari, qadimiy turkiy xalqlar Eron tili guruhiga mansub xalqlar bilan yonma-yon yashagan. Tarixiy taraqqiyot natijasida ular bilan qo'shilib, aralashib ketgan turkiy qavmlar ham bor. Bu holat ko'proq o'zbeklarda ko'zga tashlanadi. Qadimgi Xorazm hududida paydo bo'lgan zardushtiylik dini bilan bog'liq bo'lgan afsona va rivoyatlar ham bevosita turkiy xalqlarning qadimgi o'tmishiga aloqadordir. Ayniqsa, bu dinning muqaddas kitobi bo'lgan "Avesto"dan bizgacha yetib kelgan parchalar madaniyatimiz tarixi juda boy va rang – barang bo'lganidan darak beradi. Zarina, Rustam, Siyovush haqidagi afsonalar ham turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan. Qadimgi qipchoqlarning ham o'ziga xos madaniyati va folklori bo'lgan. Bu borada ham hozir katta tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Yevro–Osiyo materigining juda katta hududida ko'chmanchi chorvador bo'lib yashagan qadimgi qipchoq madaniyati hozirgacha fanga noma'lum bo'lib keldi. Shuning uchun urining ko'plab obidalari o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi. Bu sohada I.Stebleva, N.Gumilyov, Adjumurod kabi olimlarning dastlabki ilmiy kitoblar e'lon qilindi.

Xullas, qadimgi turk madaniyati juda boy va rang – barang bo'lib, u barcha turkiy millatlar madaniyati tarixiga bevosita taalluqlidir. Bularni bir butun holda qiyosiy o'rganish turk ellari madaniyati aloqasini mustahkamlaydi va bir – biriga yaqinlashtiradi.

Umumjahon sivilizasiyasini yaratishda, uni rivojlantirishda turkiy xalqlarning roli juda ham kattadir. Yevropada yashovchi xalqlarga temirdan foydalanishni dastlab o'rgatgan ham turkiylar bo'lib hisoblanadi. Hozirgi paytdagi olib borilayotgan ilmiy - arxeologik tadqiqotlarning natijasiga ko'ra, turkiy xalqlar eramizdan oldingi davrlarda ham o'z yozuvlariga ega bo'lgan. Sibirdan topilgan temir plastinkaga bitilgan yozuvlar qadimgi davrga taalluqli ekanligi isbotlandi. Yoki Kichik Osiyodan topilgan qadimgi yozuvlarning ham turk tilida bitilgani isbotlangan. Eng qadimgi yozuv hisoblangan shumer yozuvida bitilgan “Gilgamish” dostoni “Alpomish” dostonining qadimgi varianti deb faraz qilinmoqda. Bunga o'xshash misollar keyingi yillarda ham juda ko'plab e'lon qilinmoqda.

Hozirgacha bizga eng qadimgi yodgorlik sifatida Urxun – Yenisey bitiklari o'rgatilar edi. Haqiqatan ham, ushbu bitiklar bizgacha to'liq yetib kelgan yagona yodgorlik hisoblanadi. Mazkur bitiklar XVIII asr oxirlari va XIX asr boshlarida Urxun va Yenisey daryolari sohillaridan topilgan bo'lib, ular V-VII asrlarda yashagan turkiy xalqlarga taalluqlidir. Ular turk runiy yozuvlari deb ham yuritiladi.

Ma'lumki, V-VII asrlarda Markaziy Osiyoda turk hoqonliklari hukmron bo'lgan. Bu hoqonliklarning boshliqlaridan bo'lgan Bilga hoqon va uning ukasi Qulteginlar turkiy xalqlarni birlashtirish uchun katta ishlarni amalga oshirgan. Ana shu turk hoqonlarining qabr toshlariga yozilgan bitiklar bizgacha to'liq yetib kelgan. Bu yozuvlarni rus va chet el olimlari o'qish uchun qariyb 100 yil vaqt sarf qildi. Nihoyat bu sirli yozuvni daniyalik olim V.Tomsen birinchi bo'lib o'qishga muvaffaq bo'ldi. Bu yozuvlarda turkiy xalqlarning davlat qurishdagi olib borgan

kurashlari hikoya qilingan. Jumladan, turk ellarining o'z mustaqilligi uchun Xitoy bosqinchilariga qarshi va ularning o'zaro bir –birlari bilan olib borgan urushlari tasvirlangan. Bu bitiklarda kuchli davlat qurish uchun, albatta, qardosh xalqlar birlashishi kerakligi uqtirilgan. Bu bitiklarning tarixiy asar ekanligini aytish bilan birga, uning badiiy asar ekanligini ham ta'kidlab o'tishimiz kerak. Eltarish xon o'g'illari Bilga hoqon va Kulteginlarning sarkardalik faoliyati, ularning yurt ozodligi uchun olib borgan kurashlari bugungi kunimiz uchun ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Chunki bu sarkardalar turkiy xalqlarning istiqloli va mustaqilligi uchun kurash olib bordi. Mustaqillik uchun kurash masalasi esa hozirgi turkiy xalqlarning ham eng dolzarb masalalaridan biridir. Demak, Urxun –Yenisey bitiklarida tasvirlangan voqyealar bugungi zamondoshlarimizga ham muhim tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Tunyuquq bitiklarida shunday so'zlar yozilgan: “Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi... O'zining xoni bilan birga bo'lmadi. Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun, tangri o'l degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi”.

Ko'rinib turibdiki, turk qavmlarining ajralib ketishi natijasida ularning boshiga katta fojialar tushgan. Shundan keyin Bilga hoqon, Kultegin va Tunyuquqlar boshchiligidagi ozodlik harakati tufayli yana turk davlati qaddini tikladi. Sharqiy Turkistonda topilgan “Ta'birnoma” nomli asar ham Urxun –Yenisey yozuvida bo'lib, u qog'ozga bitilgan edi. Bu yodgorlikning ham tarixiy –badiiy qimmatini nihoyatda kattadir.

Arablar islom dinini turkiy xalqlar orasiga VIII asrdan boshlab tarqata boshlagan. Kavkaz va O'rta Osiyodagi turkiy xalqlarga islom dini juda katta kurashlar, urushlar bilan majburiy ravishda o'tkazildi. Keyinchalik esa ko'pgina turk elatlari bu dinni ixtiyoriy ravishda qabul qildi. Hozirgi turkiy xalqlarning ko'pchiligi islom diniga e'tiqod qiladi. Chuvash, gagauz kabi turkiy xalqlar esa xristian diniga; yoqut, oltoy kabi turkiy xalqlar esa budda diniga e'tiqod qilishadi.

Turk ellaridan yetishib chiqqan sarkardalar ham tarixda juda mashhur bo'lganlar. Ular haqida ko'plab tarixiy hujjatlar bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, turkiy xalqlar davlat qurishda, imperiyalar barpo etishda dunyoda yetakchi o'rinda turadi. Faqat XIX asr oxiri va XX asrlarga kelib, turkiy xalqlar barpo etgan

imperiya parchalanib ketdi. Buning sabablaridan biri, ular o'rtasidagi inoqlikning yo'qligi, bir – biri bilan olib borgan nizolar va urushlar bo'ldi. Sharqda arablar istilosi bir oz susaygach, uning o'rniga dastlab Samoniylar dinastiyasi davlat tepasiga keldi. Keyinchalik esa Qoraxoniylar, Saljuqiylar, G'aznaviylar va Xorazmshohlar kabi turkiy saltanatlar vujudga kelgan edi. Bularning qariyb barchasi turkiy qavmlardan chiqqan, tarixda mashhur bo'lgan hukmdorlardan edi. Ana shular tuzgan davlatlar qariyb ming yillardan buyon yashab, davom etib kelmoqda.

X-XII asrlarda yozilgan M. Koshg'ariyning “Devoni lug'atit turk”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibbatul haqoyiq” kabi asarlari butun turkiy xalqlarning umumiy adabiy merosi bo'lib hisoblanadi. Ma'lumki, Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug'atit turk” asari faqat lug'at, ya'ni so'zlarining arabcha izohli tarjimasidan iborat bo'lib qolmasdan, balki u arablarga bo'lgan davrdagi adabiyot namunalari o'zida jamlab kelgan ajoyib badiiy asar ham bo'lib hisoblanadi. Chunki unda xalq og'zaki ijodiga oid turli maqollar, hikmatli so'zlar, qo'shiqlar, iboralar, dostonlardan parchalar ko'plab keltirilgan. Olti mingga yaqin turkcha so'zlarga arabcha izohlar berilgan. Ko'pgina turkiy qabila va urug'larning tarixi, etnografiyasi, ijtimoiy – iqtisodiy ahvoli va boshqa tomonlari haqida ham bu kitobda ma'lumotlar beriladi. Ushbu jihatdan bu asar o'z davrining qomusiy asari darajasiga ko'tarilgan. Jahon ilmi va madaniyati tarixida bu xildagi asarlarning dastlabki namunalari sifatida “Devoni lug'atit turk” asari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki bu davrgacha jahon tarixida hech kim tillarni bir – biriga qiyoslab o'rganmagan edi. M.Koshg'ariy bu asarni yozishda juda katta material to'plagan. Sharqiy Turkistondan Kaspiy dengizi bo'ylarigacha bo'lgan hududda yashayotgan turk qavmlarining tilini tekshirdi.

Asar 1076-1077 yillarda yozilgan bo'lib, keyinchalik u uch kitob hajmida chop etildi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” nomli asari ham turkiy tilda yozilgan birinchi badiiy doston bo'lib, u didaktik, ya'ni pand – nasihat xarakteridagi asardir. Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig” asarini 1069-1070 yillarda yozib tugatgan, uni qoraxoniylardan bo'lgan Tabg'ach Bug'roxonga bag'ishlagan. Asar aruz vaznining masnaviy shaklida yozilgan bo'lib, 73 bobni tashkil etadi. Bunda ijtimoiy hayotning ko'p tomonlari qalamga olingan. Jumladan, ilm-hunar

egallash, til o'rganish va so'zlashish odobi, hokimiyat va hukmdorlar to'g'risida, odob va axloq, ma'rifat to'g'risida bahs yuritiladi. Asarda Kuntug'di, Oyto'ldi, Ugdukmish, Uzg'urmish kabi ramziy obrazlar vositasida muallif o'z dunyoqarashlarini ifoda etadi. "Qutadg'u bilig"da turkiy xalqlarning XI asrdagi tili yaqqol sezilib turadi. Unda arabcha va forscha so'zlar nisbatan oz uchraydi. Bu kitob tez orada katta shuhrat qozondi. Uni "Turkiy Shohnoma" ham deb atay boshladi. Ahmad Yugnakiyning "Hibbatul haqoyiq" nomli didaktik asari ham umumturkiy xalqlarga tegishli deb qabul qilingan. Kitobning avtor va yaratilgan yili haqida ma'lumotlar nihoyatda kam berilgan. Asarning til xususiyatlaridan kelib chiqib, uni XII-XIII asrlar o'rtasida yaratilgan deb xulosa chiqarish mumkin. Bu kitobda ham odob – axloq, ilm – ma'rifat masalalari ko'tarilib chiqilgan. Shunisi xarakterliki, mazkur asarda din va shariat masalalariga tasavvuf falsafasi nuqtai nazaridan yondoshilgan. Shu boisdan bo'lsa kerak Alisher Navoiy "Nasoyimul muhabbat" nomli kitobida Ahmad Yugnakiyning mutasavvuf shoirlar qatoriga qo'shadi.

Umumturkiy adabiyotlardan yana biri sifatida "O'g'iznoma" eposini ko'rsatish mumkin. Bu asarda turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi har bir urug'ning shajaralari ko'rsatilgan. Asarda ko'plab she'riy parchalar ham keltirilgan. O'g'izxonning tug'ilishi bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlar, uning davlatni boshqarish, el-yurt oqodonchiligi, turkiy xalqlarning mustaqilligi, baxti uchun olib borgan kurashlari tasvirlangan.

Biz bu yerda qadimgi turk eposlaridan ayrimlari haqida qisqacha to'xtalib o'tdik, xolos. Shuning o'zi ham turk ellari qadimdan juda yuqori darajadagi madaniyatga ega bo'lganligidan darak beradi. Bularni jamlab, jahonga ko'rsatadigan vaqt keldi. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'pgina turk olimlari va yozuvchilari o'z asarlarini arab va fors tillarida yaratgan. Bu soha ham chuqur tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. "Turkiy xalqlar adabiyoti" fanining predmeti va vazifasi nimalardan iborat?
2. Barcha turk xalqlariga tegishli bo'lgan qadimgi folklor asarlari haqida gapiring?
3. "Alpomish", "Manas", "Go'ro'g'li" kabi dostonlarning umumturkiy xususiyatlari nimalardan iborat?

4. Qadimgi yozma yodgorliklar haqida nimalarni bilasiz?

5. X-XII asrlar adabiy yodgorliklari haqida gapiring.

TURK ADABIYOTI. JALOLIDDIN RUMIY HAYOTI VA IJODI

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga IX-XII asrlardagi ijtimoiy hayot haqida ma`lumot berish;
- ◆ o`sha davr adiblari va ularning asarlar haqida ma`lumot berish;
- ◆ Jaloliddin Rumiyning hayoti va ijodi haqida ma`lumot berish;
- ◆ Rumiyl asarlaridagi falsafiy-axloqiy qarashlari haqida tushuncha berish;
- ◆ turk adabiyotida Jaloliddin Rumiyning o`rnini belgilash.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar o`sha davr ijtimoiy hayoti haqida bilimga ega bo`ladilar;
- ◆ Jaloliddin Rumiyning hayoti va ijodi bilan tanishadilar;
- ◆ Rumiyning ijodi mohiyati va mazmunini o`rganadilar;
- ◆ Rumiyning asarlarini o`qib badiiy estetik tarbiya oladilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Rumiyning asarlari, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Turk adabiyotining turkiy xalqlar adabiyotidagi o`rni, o`ziga xosligi.
2. Turk adabiyoti tarixini davrlashtirish.
3. Jaloliddin Rumiyl hayoti va ijodi.
4. "Masnaviyi-ma`naviy" ta`limiy dostoni.
5. Turk adabiyotidagi so`fiyona g`oyalarning paydo bo`lish sabablari.

Tayanch so`z va iboralar:

Folklor, «O`g`iznoma», «Go`ro`g`li», Jaloliddin Rumiyning masnaviyarlari. Turk hajviy adabiyoti. Turk tasavvuf adabiyoti. Romantizm ko`rinishlari. Realistik

adabiyotning paydo bo'lishi. Publisistika. Dramaturgiya. Badiiy prozaning shakllanishi. «Tanzimat adabiyoti». Yangi adabiy janrlar.

Usmonli turk xalqi turkiy qavmlarning ichida aholi jihatidan eng ko'pi va eng rivojlangani bo'lib hisoblanadi. Bu qavm o'z mustaqilligi va erki uchun asrlar davomida kurashib, murakkab tarixiy davrni boshidan kechirgan. Saljuqlarning Kichik Osiyoga yurishi munosabati bilan hozirgi turk davlatiga asos solina boshlandi. Bu davlat XI-XIV asrlarda imperiya sifatida shakllandi. Usmonli turklar nomi bilan mashhur bo'lgan bu davlat uzoq asrlar Kichik Osiyoda va uning atrofidagi hududlarda hukmronlik qildi.

Turkiya aholisining 90 foizini turklar tashkil qiladi. Bulardan tashqari, turk millatiga mansub kishilar Bolqonda, Kiprda, Yevropa mamlakatlarida va boshqa joylarda ham ko'plab yashaydi. Ana shu turklar adabiyoti juda qadimdan boshlangan. U boy an'anaga ega bo'lib, janr jihatidan ham rang-barangdir. Turk halq og'zaki ijodida juda ko'plab qo'shiqlar, ertaklar, afsona va rivoyatlar mavjud. Eng qadimgi turk xalqi dostonlaridan biri «Yaratilish dostoni» bo'lib, unda insoniyatning yaratilishi, dastlabki turk ajdodlari haqida qiziqarli rivoyatlar berilgan. Ayniqsa, «O'g'iznoma» nomli dostonda qahramonlik motivlari ko'tarinki ruhda kuylangan. Bu doston bir qancha bo'limlardan iboratdir. Go'ro'g'li obrazi qatnashgan bir qancha dostonlar sikli ham mavjud bo'lib, ular boshqa turkiy xalqlar adabiyotidagi shu tipdagi dostonlar bilan hamohangdir.

«Dada Qo'rqut» haqidagi doston ham turk xalqi folklorining eng baquvvat asarlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bulardan tashqari turk xalq og'zaki ijodida ko'plab turli mavzulardagi mavsum-marosim, mehnat qo'shiqlari, ertaklar, latifalar va hikoyatlar uchraydi. Nasriddin Afandi nomi bilan mashhur bo'lgan latifalar dastlab turk xalqi og'zaki ijodida paydo bo'lgan.

Turklarning ham dastlabki yozma adabiyoti arab va fors tillarida yaratilgan. Chunki XI-XIV asrlarda Turkiyada saljuqlar saltanati davrida arab tili din va fan tili, fors tili esa saroy poeziyasi tili rolini o'ynar edi. Keyinchalik turk tilida ilk badiiy asarlar yaratila boshladi. Eng birinchi Turk yozuvchilaridan biri sifatida Jaloliddin Rumiyni (1207 - 1273) ko'rsatish mumkin.

Ota-bobolari asli Xorazmlik turkiy qabilalardan bo'lgan. Jaloliddin Rumiylar Sharq klassik adabiyotining ulug' siymolaridan biridir. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi buyuk zotlar Jaloliddin Rumiylarga e'tiqod qilganlar va o'zlariga ustoz deb bilganlar. Shoir 1207 yilda Balx shahrida tavallud topgan. Uning otasi Muhammad Bahoiddin Valad o'z davrining mashhur so'fisi, va'zxoni bo'lgan. Qandaydir sabablar bilan u Balxdan Bag'dodga ko'chib ketadi, keyin esa Turkiyaning bir qancha shaharlarida yashaydi. Shu davrdagi Turk sultoni Aloiddin Kaykubod Jaloliddinning otasini Kunyo shahriga taklif qiladi. Saljuq sultonlarining bosh shahri Kunyoda ilm-ma'rifat ahllari to'plangan edi. Bahoiddin Valad shu yerda madrasalarda dars berdi, va'zlar o'qidi. U juda mashhur bo'lib ketdi, uning o'qigan va'zlariga hatto Sulton Kaykubodning o'zi ham ko'pincha ishtirok etardi 1231 yili Alouddin Valad vafot etgach, uning o'rniga o'g'li Jaloliddin bosh mudarris etib tayinlandi.

Jaloliddin otasidan o'rgangan bilimlarini ishga solib, uning ishlarini davom ettirdi. Otasining mashhur shogirdi Burxoniddin Termizdan Kunyoga keladi. Uning maslahati bilan Jaloliddin Rumiylar 1233 yilda o'z bilimlarini yanada takomillashtirish uchun Xalabga boradi va o'z zamonasining mashhur olimi Muxiddin Ibn al-Arabiylar bilan tanishadi. Bu yerda u to'rt yilcha tasavvuf va fikr ilmidan saboqlar oladi. U Kunyoga qaytib kelib, yana bosh mudarris vazifasida ishladi. Uning shuhrati butun musulmon olamiga yoyilib bordi. 1244 yil Jaloliddin Rumiylar hayotida katta voqeya yuz berdi. Kunyoga Shamsiddin Tabriziylar degan darvish keldi. Bu inson o'z zamonining mashhur so'fiylaridan bo'lib, tasavvuf ilmi sirlarini juda chuqur tushungan. Jaloliddin shu kishi bilan tanishib, u bilan umrbod yaqin do'st va maslakdosh bo'lib qoldi.

U Shams Tabriziylar bilan tanishgach, uning ilhom bulog'ining ko'zi ochildi. U endi dilidagi fikrlarini she'riylar yo'lda izhor qila boshladi. 54 ming misradan iborat «Devoni kabir» to'plamini yaratdi. Jaloliddin Rumiylar o'z shogirdlariga ruhoniylar tushunchalarni musiqa va raqs vositasida egallash yo'lini o'rgatdi. Shoir yashagan davrdan to bugungi kunlargaacha Turkiyada Jaloliddin Rumiylarning «raqsi samo'»si ibodat usullaridan biri sifatida davom etib kelmoqda.

Jaloliddin Rumi olti jildlik «Masnaviy» kitobini Fariddin Attorning «Mantiqut tayr» kitobidan ilhomlanib yozgan. Bu kitob 25700 baytdan iborat bo'lib, xalq orasida «Fors tilidagi qur'on» deb juda yuqori baholanadi.

Ma'lumki, Ahmad Yassaviy « Hikmat» devoniga kirgan she'rlarining ko'pchiligi «Qur'on» va «Hadis»lardagi ilohiy ma'nolarni sodda va tushunarli qilib turkiy tilda bayon etgan bo'lsa, ikkinchi bir turk Jaloliddin Rumiyning «Masnaviy» si ana shu vazifani forsiy tilda bajardi. «Masnaviy» asari ko'plab rivoyatlar asosida yozilgan, har bir rivoyatda biron-bir ibratli voqeya hikoya qilinadi va bu rivoyatlar o'quvchining ongiga ta'sir qiladigan, uzoq vaqtlar saqlanib qoladigan xususiyatlarga ega. «Podsho va kanizak haqidagi rivoyat», «Baqqol va uning to'tisi haqidagi rivoyat», «Xalifa va Layli haqida hikoyat», «Uch yo'lovchi haqida hikoya», «Eshak va darvishlar haqida rivoyat» lar yuqoridagi fikrimizga dalil bo'la oladi. Bulardan tashqari, Mavlono Jaloliddin yana ko'plab ruboiylar yozgan. Uning ruboiylari ham nihoyatda yuqori mahorat va katta ilhom mevasining mahsuli ekanligi bilan ajralib turadi. Shoirning «Fih-mofih», «Makotib», «Ma'jolisi sa'ba» singari asarlari ham bor. J.Rumiyning qabri Kunyo shahrida bo'lib, bu yer butun musulmonlarning ziyoratgohidir.

Jaloliddin Rumi ijodida tasavvuf ruhida yozilgan masnaviylar katta qismni tashkil etadi. Bular fors tilida yozilgan bo'lsa-da, turk tasavvuf adabiyotining shakllanishiga asos bo'ldi. Shoirning turk tilida yozilgan turli mavzudagi she'rlari ham anchaginadir. Jaloliddin Rumi boshlab bergan an'analarni uning o'g'li Sulton Valid davom ettirdi. 1301 yilda uning turk tilida yozgan birinchi she'rlar to'plami chop etildi. Keyinchalik Yunus Emro va Oshiq Posholarning tasavvuf ruhida yozilgan she'rlari paydo bo'ldi. Ayniqsa, Oshiq Poshoning «Darveshnomâ» asari turk adabiyotining rivojlanishiga katta ta'sir qildi.

Xo'ja Nasriddin (1208 - 1284) nomi bilan bog'liq bo'lgan, latifalar turkiy xalqlar ichida juda ko'p tarqalgan. U Nasriddin Afandi, Nasriddin xo'ja, Mullo Nasriddin kabi nomlar bilan mashhurdir. Ma'lumki, Nasriddin nomli shoir Turkiyada XSh asrlarda yashagan. Ayrim aniqlangan ma'lumotlarga qaraganda Xo'ja Nasriddin 1208-1284 yillarda yashagan va hayotining asosiy qismini Markaziy Onado'lidagi Oq shaharda o'tkazgan tarixiy shaxsdir. Xo'ja

Nasriddinning o'zi ham talantli, dona ijodkor bo'lgan. Bu adib keyinchalik xulq tomonidan yana-da dona, zukko donishmand kishi sifatiga aylantirilgan.

Nasriddin Afandi latifalari turli mavzuda yaratilgan. Unda asosan kulgi yetakchilik qiladi. Lekin bu kulgi oddiy emas, balki hammani o'ylatadigan, hayot haqida chuqur mulohazaga chorlaydigan kulgidir. Masalan, latifalardan birida Nasriddin Afandi bolalarga yong'oq tarqatayotib: Sizlarga buni teng bo'laymi yoki xudo berganday bo'laymi deb so'raydi. Bolalar bir ovozdan «Xudo berganday» debdi. Shunda Xo'ja Nasriddin yong'oqni ba'zilarga bir hovuch, ba'zilarga to'rt-beshta yong'oq beradi. Ayrimlariga esa umuman hyech narsa bermaydi va Xudoning bergani shunday bo'ladi deb tushuntiradi.

-Ko'rayapsizlarmi, bekning o'n suruv qo'yi bor, xo'janing og'il to'la moli, Muhammadning bitta sigiri, Ahmadning esa yolg'izgina echkisi bor, Valining esa hyech vaqosi yo'q.

Bu latifada kulgi bilan birga jamiyatdagi tengsizlik qoralanmoqda. Oddiy mehnatkash, kambag'al kishilarga achinish hisi sezilib turadi.

Ayrim latifalarida esa beozor kulgi ifodalanadi. Bunga «Oyimning yuzidan o'pdi», «Nega xotiningga kalish olib bermading» nomli latifalarni misol qilib keltirish mumkin.

Yozuvchi Aziz Nesin «Xo'ja Nasriddin haqida tadqiqot» maqolasida shunday fikrni bayon qiladi: «Xo'ja Nasriddinning latifalari uni yaratgan xalq ahvolini aks ettiruvchi, o'sha davrni, jamiyatni tasvirlovchi eng yaxshi asarlardir. Sirakuza hukmdori Dionisos Aflotundan Afinaning qonun qoidalarini qaysi kitobdan o'rgangan ma'qul, deb so'raganda, buyuk faylasuf unga Aristafan komediyalarini o'qishni maslaxat berdi.

Biz ham Turklada XSh asr Saljuqiylar davri ila tanishmoqchi bo'lganlarga Xo'ja Nasriddin latifalarini o'rganishni tavsiya qilamiz.

Nasriddin Xo'ja mo'g'ullar istilosi avj olgan bir davrda yashadi. Shuning uchun uning ijodida mo'g'ullar tomonidan mag'lub bo'lgan xalqning amalga oshirib bo'lmaydigan isyonkor orzulari hajv yo'li bilan ifodalangan. Yozuvchi bunday og'ir shariotda o'z latifalari bilan xalqning yuragini bo'shatib olishga, ularni ovuntirishga harakat qildi Saljuqiylar davlati zaiflashib, chiriyotgan bir paytda Xo'ja Nasriddin hajviyalari yangi kuchlarning paydo bo'lishiga, ularning

rivojlanishiga dalda berdi. Yozuvchi latifalarining muhim jihati shundaki, ular xalq orasidagi nuqsonlarni, chirkin jamiyat odamlarining ko'rqqoligini, ikki yuzlamachiligini, soxtakorligini qattiq tanqid qilgandi. Biz Xo'ja Nasriddin latifalarida turk xalqining o'z ayblari ustidan o'zlari kulganligini, o'zlari o'zlariga tanbeh berganligini ko'ramiz. Mug'ullar zulmiga qarshi kurashda Xo'ja Nasriddining zamondoshlari bo'lgan Jaloliddin Rumi, Yunus Emrolar tasavvuf yo'lini tanlagandi. Ular tasavvuf zulmdan qutilishning birdan-bir yo'li deb tushunganlar va xalq orasidan juda ko'p tarafdorlar orttirganlar. Lekin tasavvuf zulmga qarshi norozilik tuyg'usini kuchaytirgani bilan, unga qarshi kurasholmas edi. Bu vazifani hajviya bajarar edi. Hajviya kurash tig'ini zolimlarga qaratgan yagona vosita edi. Xuddi shunday isyonkor hajviyalar Xo'ja Nasriddin nomi bilan bog'liq bo'lib, ular butun turk dunyosiga keng tarqaldi».

Taniqli adabiyotshunos olim Naim Karimov o'zining «Alisher Navoiy va Ahmad Posho» (O'AS gazetasi 2002 yil, 31 iyun) nomli maqolasida qo'yidagi fikrlarni bayon etgan: «Ahmad Posho ijodi ikki tadrijiy bosqichdan iborat. Agar yetti minorali qal'a zindoniga tashlanguniga qadar bo'lgan vaqtda fors shoirlari, ayniqsa, Xofizga taqlidan she'rlar yozgan va turkiy shariatga forsiy shariatning rangin jozibasini olib kirgan bo'lsa, «Bursa davri» deb atalgan ikkinchi bosqichida shoir Navoiyning maftunkor lirikasi bilan tanishadi va shu omil uning yangi ijodiy parvozi uchun xayotbaxsh zamin bo'lib xizmat etdi. Ahmad Posho ijodining gullab – yashnashi xuddi shu davrda ro'y berdi».

1480-1481 yillari Alisher Navoiy o'zining eng sara g'azallaridan 33 tasini Sulton Boyazid II ga tuxfa sifatida yuboradi. Sulton o'z saroyi shoirlarining eng talantlisi bo'lgan Ahmad Poshoga Navoiy g'azallariga javob yozishni buyuradi. Albatta bu juda katta, mas'uliyatli ish edi. Uning yozgan g'azallari Navoiy darajasida bo'lmasa-da, har holda shu sababli o'zining shoirlik mahoratini oshirishga katta maktab vazifasini o'tadi. Masalan, Alisher Navoiyning «Ul parivashkim, bo'libman zoru sargardon anga» misralari bilan boshlanuvchi g'azaliga Ahmad Posho qo'yidagicha javob yozgan:

Ne qamardur bu ki o'lmish zulfi mushk-afshon anga,
Necha rayhondur xati kim qolmisham hayron anga.

Nomani shavqum ne nav ul oyga yetgay, chunki men
El otin o'qir hasaddin yozmadim unvon anga
So'zda ushshoqi muxayyir ayla dersan Ahmado,
O'yla bulbul o'lmaga qo'yin kerak bo'ston anga.

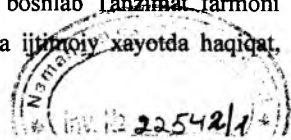
Xullas, Ahmad Posho turk she'riyatini yangi pog'onaga ko'targan ijodkor sifatida tarixda mashhurdir. Uning ko'plab she'rlari turkiy xalqlar adabiyotining go'zal namunalari bo'lib qoladi. Ahmad Posho 1496 yili vafot etgan. Uning adabiy merosidan ko'pgina asarlar jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilingan.

XVII asr turk adabiyotida hajviy asarlarning ko'payishi ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy hayotdagi illatlarni fosh qilish, oddiy mehnatkashlar manfaatini himoya qilish bu davr turk adabiyotining asosiy belgilaridan biri edi. Yusufning «Hayriya» nomli dostonida dinni niqob qilib olgan jaholatparast ruhoniylar, poraxo'r qozilar va boshqa kimsalar qattiq tanqid qilindi. Oloviddin Sobit va Ahmed Nedimlar xalq ohanglari yo'lida ko'pgina she'rlar ijod qildi. Bu shoirlar ijodida turk poeziyasida yangi she'riy shakllar paydo bo'ldi. Bulardan biri «Sharqi» deb atalib, u turk xalq og'zaki ijodidagi she'riy shakllarga yaqin edi.

XVIII asrda turk tasavvuf she'riyati yana qaytadan jonlandi. Bunga misol qilib Shayx G'olibning ijodini ko'rsatish mumkin. Uning «Go'zallik va sevgi» nomli dostoni tasavvuf falsafasi ruhida yozilgan ajoyib asarlardan biridir.

Yangi turk she'riyati. XUSh asr oxiri XIX asr boshlarida turk ziyolisi G'arb ilm-fani va texnikasini o'rganishga kirishdi. Shu bilan birga fransuz madaniy hayotini, ayniqsa fransuz inqilobini tayyorlagan ma'rifatparvarlar ijodidan saboq ola boshladi. G'arb bilan diplomatik aloqalar kuchaydi. Harbiy maktablar ochilishi natijasida maorifda ham o'zgarishlar yuz berdi. G'arb mamlakatlaridagi oliy o'quv yurtlarida ko'plab turk talabalari o'qishdi.

G'arb ziyolilarining Turkiyaga ko'plab tashrif buyurishi, fransuz tilining keng yoyilishi mamlakat ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotida katta o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Ayniqsa G'arb teatr va musiqa san'atining Turkiyaga kirib kelishi, xatto buning hukumat tomonidan ham qo'llab-quvvatlanishi katta ijtimoiy-madaniy hodisa edi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Tanzimat farmoni (1939 yil 3 noyabr) amal qila boshladi. Bunga ko'ra ijtimoiy hayotda haqiqat,

adolat, qonun, tenglik, ozodlik kabi shiorlar, tushunchalar ko'tarilib chiqildi. Adabiyot ham Tanzimat harakatining ruhiga mos mavzularni yorita boshladi. Shuning uchun bu davr adabiyoti «Tanzimat adabiyoti» deb yuritilib, uning asosiy maqsadi xalq ongida burilish yasash, uni ziyo va ma'rifat bilan qurollantirish edi. Bu adabiyotning Shinosiy, Ziyo Posha, Nomiq Kamol singari vakillarining asarlarida siyosiy va ijtimoiy voqyealar yetakchi g'oya ekanligining sababi ana shunda edi.

Asrlar davomida dunyoga ko'ngil ko'zi bilan qaragan turk she'ri endi aql va tafakkur yo'liga o'tayotgan edi. Eski «devon she'riyati» qanchalik go'zal tashbehtar bilan bezalmasin, u hozirgi davrning talablariga to'liq javob berolmasdi. Nomiq Kamol o'zining «Bahori donish» nomli asarining so'z boshisida shunday fikrlarni bildirgan edi:

«Devonlarda bag'ri dog'li lolalardan, yoqasi yirtiq gullardan, falakka o'xshash nilufarlardan, qilchalik bellardan, ilon kabi sochlardan, sarv daraxtiday (baxaybat) bo'ylardan, o'q kabi kipriklardan, xanjar kabi g'amzalardan, daryo-daryo qonli yoshlardan, dunyoni yoqar darajadagi otashli ohlardan, ustiga paxta yopishgan jirkanch yaralardan, sehrboz qamlardan, botmon-botmon sharob iehuvchi sarxushlardan, jinnixonalardan qochganda ko'chalarda kezib, baqirib ko'kragiga urib yuruvchi oshiqlardan, bir dilbarning sochiga taroq bo'lgan parcha-parcha ko'ngillardan voz kechilmaydi».

Albatta eski turk she'riyatini bu tarzda mubolag'ali kinoya bilan baholash o'zlarining yozgan she'rlarini xalqqa yaxshi ko'rsatish uchun qilingan harakat edi.

«Tanzimat adabiyoti» ning Rashonzoda Ekrem, Abdulhaq Xomit singari vakillari adabiyotni haqiqiy san'at bilan yaqinlashtirish g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ular adabiyotning birinchi vazifasi go'zallikni ko'rsatishdir deb ta'kidlab, tabiatni bitmas-tuganmas she'r manbai deb bildi.

Nomiq Kamolning «Bahori donish», Ziyo Poshoning «Harobot», Adulhaq Homitning «Maqbar», «Akram», «Zamzama» Nojining «Otashpora» asarlari mashhur bo'ldi. «Sarvati Funun» jurnali atrofida bir adabiy to'garak tashkil etildi. Tovfiq Fikrat, Ahmad Ehsan, Xolid Ziyo kabi taniqli adiblar ana shu jurnalda yozuvchi sifatida shakllandilar.

Tovfiq Fikratning «Xasta Cho'juq» manzumi katta baxslarga sabab bo'ldi. She'rdagi ajal changalida qovurilayotgan kasal bola va uning onasining ruhiyatlarini berilgan. Bu she'r g'arb adabiyoti an'analari ruhida yozilgan edi.

Shundan keyin jurnal simvolizm, dekadentchilik, dadaizm singari oqimlar haqida maqolalar e'lon qildi. Janob Shaxobiddin nomli shoir birinchi bo'lib sonetlar yozib, ularda qandaydir xayoliy sevgini emas, balki chin insoniy ishqni kuyladi. Bu esa turk she'riyatida katta yangilik edi.

«Tanzimat adabiyoti» deb nom olgan davr Turkiyada 1839 yildan 1870 yillargacha davom etgan. Turk xalqining bu adabiyoti asosan ma'rifatparvarlik adabiyoti edi. Shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar xotin-qizlar ozodligi, antiklerikal muammolar bu adabiyotning asosiy mavzularidan edi. Bu davrda Yevropa adabiyotining bir qancha namunalari Jan Jak Russo, Volter, La Martin, Molyerning asarlari turk tiliga tarjima qilindi. Bu davr turk adabiyoti publisistika, dramaturgiya, badiiy nasrning shakllanish davrini o'z boshidan kechirdi. Turk ma'rifatparvarlik adabiyotining yirik vakillaridan biri sifatida Ibrohim Shinosini ko'rsatish mumkin. U fransuz adabiyotining yirik bilimdonlaridan biri sifatida fransuz adabiyotining ko'pgina namunalarini turk tiliga tarjima qilgan. Ayniqsa, uning «Shoirning uylanishi» nomli komediyasi juda mashhur bo'ldi.

Bu davrda yashagan Nomik Kamol esa ko'pgina vatanparvarlik va ijtimoiy-maishiy temalardagi pyesalarning avtor sifatida mashhur bo'ldi. Uning romanlari esa turk adabiyotida tarixiy roman janrining rivojlanishiga va shakllanishiga katta hissa bo'lib qo'shildi. Bu davrda turk folklori asarlarini to'plab, ularni nashr etishga ham katta e'tibor berildi.

Shamsiddin Somi ham bu davrda yirik dramaturg sifatida tanildi. Talantli yozuvchi Axed Midxat esa turk adabiyotida novella janrining asoschisi sifatida tanildi. U G'arbiy Yevropa adabiyotidagi novella janrining go'zal namunalarini tarjima qildi va ularning ilg'or an'analari o'z ijodida qo'lladi. Bu yozuvchilar XIX asrning o'rtalariga kelib yangi turk adabiy tilining shakllanishiga katta hissalarini qo'shdi. Natijada turk adabiy tili asta-sekinlik bilan arab va fors tillaridan olingan ko'plab atama va iboralardan tozalanib, oddiy xalq so'zlashadigan tilga yaqinlashib bordi.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib turk poeziyasida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Abdulhaq Homid, Redjonzoda Ekrem singari novator shoirlar yetishib chiqdi. Bular poeziyasida yangi ritmlar va shakllar, lirik qahramonning yangi tiplari paydo bo'ldi, inson ichki kechinmalari tasviri poeziyaning asosiy obyekti bo'lib qoldi.

XIX asrning 70-80 yillarida ijtimoiy hayotda reaksiya hukm surdi. Adabiyotning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi senzura kuchaydi, ko'pgina ijodkorlar hibsga olindi. Nomik Kamolga o'xshash yozuvchilar surgunda vafot etdi. Natijada ko'pgina shoirlar ijodida tushkunlik, umidsizlik ko'zga tashlana boshladi. O'sha davrda Turkiyada nashr qilingan adabiy-badiiy jurnal «Servati Funun»ning atrofiga ko'pgina progressiv turk yozuvchilari to'plandilar.

Tovfiq Fikrat ana shu to'daning boshliqlaridan biri edi. Bu yozuvchilar o'z asarlarida oddiy, mehnatkash xalqning dardu g'amlarini tasvirladi. Ular mavjud tuzumga e'tiroz bildirib, asarlar yoza boshladi. Xalil Ziyo Ushoklagil esa turk adabiyoti tarixida birinchi realistik, Yevropa adabiyotidagi novellalarga o'xshash hikoyalar yaratdi. Husayn Rahim Gyurpelar, Mehmed Rauf singari ijodkorlar o'z asarlarida yangi mavzularga murojaat qilib, o'zlari yashayotgan sosial tuzumning illatlarini fosh qildi.

1908 yildagi «Yosh turklar» inqilobidan keyin adabiyotda turli oqimlar paydo bo'ldi, bularning o'rtasida mafkuraviy kurash davom etdi. Ana shu kurashlarda turk adabiyotida realistik metod g'olib chiqdi. Natijada realistik tendensiya turk adabiyotining yetakchi metodiga aylandi. Bu davrda ayniqsa hikoyalar juda ko'p yozildi. Rofiq Xalid Qaray, Aka Gyunduz, Umar Sayfiddin singari ijodkorlar o'z asarlarida qishloq kishilarining hayotini yoritishga kirishdi. Ayniqsa, Umar Sayfiddinning bu mavzuga bag'ishlab yozgan satirik novellalari keyingi turk realistik prozasining rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Yana shuni ham ta'kidlash lozimki, Umar Sayfiddin, Xolida Edem

Adivar singari ijodkorlar turk dunyosining ozodligi va ularni birlashtirish masalalarini ham o'z asarlarida ko'tarib chiqdi. Adivarning «Yangi Turon» romanida aynan shu masala aks ettirilgan.

XX asr boshlarida turk poeziyasiga Yevropa simbolistlarining ta'siri katta bo'ldi. Bu davr turk poeziyasida milliy o'zini anglash mavzusida ko'plab asarlar

yaratildi. Yahyo Kamol Bayotli, Ahmed Hoshim, Ahmed Hofiz Chamlibel singari shoirlar she'riyatda yangi motivlar, yangi she'riy shakllarda bayon etildi. Poeziyada barmoq vazni asosan yetakchilik qildi. Shoir Mehmed Emin Yurdakulning she'rlari ayniqsa xalq og'zaki ijodiga juda yaqin edi.

Xullas, turk klassik adabiyoti ancha murakkab yo'lni bosib o'tdi. Ming yillik adabiy merosga ega bo'lgan bu adabiyotning ajoyib an'analari mavjud. Unda Sharq adabiyotining ta'siri kuchli seziladi. XIX asrdan boshlab esa Turk adabiyotida Yevropa adabiyotining ta'siri sezila boshladi.

Adabiyotlar

1. Alkayeva L. Babayev A. Tureskaya literatura. Moskva,1967.
2. Turkiya disindoki turk edebiyati antolojisi, Ankara, 1998.
3. Ismoil Porlatir, Yangi turk adabiyoti, «Jahon adabiyoti» jurnali, 1998, 3-son.
4. Pamyatniki drevno-tyurkskogo pismennosti, Moskva-Leningrad, 1951.
5. Radiy Fish. Jaloliddin Rumi. Tarixiy-biografik roman. T.,1986.

YUNUS EMRO HAYOTI VA IJODI

Ma'ruzaning maqsadi:

- ◆ shoir she'riyatining g'oyaviy falsafiy hususiyatlari haqida tushuncha berish;
- ◆ talabalarga Yunus Emro hayoti va ijodi haqida ma'lumot berish;
- ◆ shoir she'riyatidagi tasavvufiy qarashlarni chuqur o'rganish;
- ◆ "Risolat ul nusxiya" asari haqida tushuncha berish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ shoir she'riyatining g'oyaviy falsafiy hususiyatlari haqida ma'lumot oladilar;
- ◆ talabalar Yunus Emro hayoti va ijodi haqida bilimga ega bo'ladilar;
- ◆ shoir she'riyatidagi tasavvufiy qarashlarni chuqur o'rganadilar;

- ◆ “Risolat ul nusxiya” asarini o`qib, ulkan estetik tarbiya oladilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Yunus Emroning asarlari, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Yunus Emro hayoti va ijodi.
2. Shoir she`riyatidagi tasavvufiy qarashlar.
3. “Risolat ul nusxiya” asari.
4. Shoir she`riyatinig g`oyaviy falsafiy hususiyatlari.

Tayanch so`z va iboralar:

“Turkiy xalqlar adabiyoti” fanini o`rganishdan asosiy maqsad, ularning o`rtasidagi aloqani mustahkamlash ekanligi. Barcha turkiy xalqlarga tegishli adabiyotlar. “Yaratilish dostoni”. Alp er To`nga haqida doston. “Manas”, “Alpomish”, “Go`ro`g`li” kabi dostonlardagi mushtaraklik. “O`g`iznoma” haqida, Turkiy-runik yozuvlar, “Devoni lug`otit turk”, “Qutadg`u bilig”, “Hibbatul haqoyiq” asarlari haqida.

Yunus Emro (1240 - 1320) Turk tasavvuf adabiyotining eng dong`i ketgan vakillaridan bo`lib, Ahmad yassaviy izdoshlaridan biri sanaladi. Shoirning tug`ilgan joyi va qayerga ko`milganligi haqida aniq ma`lumot yo`q. U XSh asr oxiri va XV asr boshlarida yashab o`tgan. Ayrim rivoyatlarga qaraganda uch mingga yaqin she`r yozgan. Shundan mingga yaqini bizgacha yetib kelgan. (Mingtasini osmonda farishtalar o`qiydi, mingtasini suvda baliqlar o`qiydi, mingtasini esa yerda odamlar o`qiydi, degan rivoyat ham bor).

Tasavvuf ruhi shoir she`rlarining jon-joniga singib ketgan. U insonni ulug`lashni eng muqaddas va oliy vazifa deb tushindi. Taniqli olim Ibrohim Haqqulov shoir Yunus Emro haqida shunday deydi:

«Yunus Emro – Sir va Hayolot, Ishq va Ilohiyot shoiri. Ijodiyotining ziyosi va shukuhi ilohiy Ruh. Uning so`z hamda tasvirlari zoti mutloq madhiga yo`naltirilgan».

Haqiqatan ham, shoir she'rlarining aksariyat qismi Oллоh va inson o'rtasidagi munosabatlar haqida fikr yuritiladi. Sabr-qanoatli bo'lish, nafsni jilovlash kabilar Yunus Emro ijodining yetakchi g'oyalari. Shoir tasavvufning to'rt bosqichiga alohida-alohida she'rlar bag'ishlagan.

Hayot va o'lim haqida fikr yuritib, inson ruhining abadiy ekanligini ta'kidlaydi. U inson o'limini xursandchilik bilan kutub olish kerak, chunki u boqiy dunyoga, haqning visoliga qadam qo'yadi, degan fikrlarni aytadi. Lekin haqqa yetish uchun inson ko'p zaxmat chekish kerak ekanligini o'qtiradi. Shuning uchun u ko'pgina she'rlarida nafs balosini yengib o'tish uchun insonga katta iroda kerak ekanligi haqida gapiradi.

Shoir ba'zi she'rlarida xalqqa murojaat qilib, «tavbaga kel, tovbaga» deb xitob qiladi. Qalandarlik, darveshlik tariqatini ulug'lab, bu tariqatdagi kishilarni xudo oldida gunohlardan forig' bandalar deb ta'kidlaydi. O'zlikdan kechish, o'zni tamoman unutish, ishq yo'lida jismni butunlay qurbon qilish shoir lirik qahramonining asosiy fazilatidir. Shuning uchun «Ishqing oldi mandin mani» kabi misralar bitadi. Butun olamni, tabiatdagi barcha narsalarni allohning mahsuli deb tushunadi. Inson ham shu tabiatning bir bo'lagi, unga aralashib, qorishib ketadi. Shoir:

Goh esaman yellar kabi,
Goh shoshaman yo'llar kabi,
Goh toshaman sellar kabi,
Kel, ko'r mani ishq nayladi, -

deganida o'zini tabiat xodisalari bilan singishib, birlashib ketganini ta'kidlaydi. Xullas, shoir she'riyati asrlar davomida xalqning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishda katta xizmat qilib kelmoqda.

XIV – XV asrlarda romantik yo'nalishdagi turk adabiyoti paydo bo'ldi. Yirik hajmli dostonlarda qahramonlik, ishqiy-sarguzasht kabi mavzular kuylanadi. Bularga Ahmadiyning «Iskandarnoma», Yusuf Sinan Shayxiyning «Xusrav va Shirin» dostonlarini ko'rsatish mumkin. Bu asarlar Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa» asari ta'sirida yozilgan edi. Bu davrda Ahmad Posho, Najotiy, Mahmud Boki, Mehri Xotun singari ijodkorlarning ham ko'plab asarlari turk adabiyotining turaqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shildi.

Sulton Boyazid Yildirim Amir Temur tomonidan mag'lubiyatga uchragunga qadar Turkiya Jahonning eng qudratli davlatlaridan biri bo'lgan, hatto Yevropadagi bir qancha davlatlarni bosib ham olgan. Shuning uchun Sulton Boyazidning yaqin kelajakda Yevropaning birdan-bir hukmdori bo'lib qolishi hych gap emas edi.

XIV-XV asrlarda Turkiya jahonning eng katta ilm-fan madaniyat markazlaridan bo'lgan. Bu davrda ko'pgina mashhur olimlar, fan, madaniyat arboblari Turkiyada to'plangan. Ayniqsa Sulton Boyazid P- davrida Markaziy Osiyolik ko'pgina olimlar Turkiyada panoh topgan.

A.Navoiy ana shu Sulton Boyazid II-ga o'z g'azallarini yuborib turgan. O'sha davrdagi Turkiyaning mashhur shoiri Ahmad Posho Navoiy g'azallariga nazira bog'lagan. Navoiy g'azallariga tatabbu bog'lash turk she'riyatining mavqeyini oshirdi, fors klassiklari ta'siridan qutilishga yordam berdi.

XV asrning mashhur lirik shoirlaridan biri Ahmad Posho Edirnada tug'ilgan. Uning otasi Sulton saroyida Qozi askar lavozimida ishlagan. Ahmad Posho yoshligida madrasalarda o'qib yaxshi ma'lumotlar olgan. Bursa shahridagi madrasalarda dars bergan, keyinchalik qozi lavozimida ishlagani ma'lum. Ahmad Posho xalq orasida ancha obro'ga ega bo'lib, aqlli, farosatli, bilimdon kishi sifatida taniladi. U Sulton Maxmud II fotihning ham nazariga tushib, saroyga taklif qilinadi va shoxzodlar murabbiysi etib tayinlanadi. Oradan bir oz o'tgach, u saltanatda vazir lavozimi darajasiga ko'tarildi. Ammo uning dushmanlari turli tuhmatlar qilib, shoirni zindonga tashlatadi. U zindonda o'zining mashhur asari «Karam qasidasi»ni yozadi. Bu asar shohga yetib boradi. Nihoyatda katta mahorat bilan yozilgan bu kasida shohga manzur bo'ladi va Ahmad Poshoni zindondan ozod qiladi. 1481 yili ma'rifatparvar shoh Boyazid P Ahmad Poshoni Bursa viloyatiga bek etib tayinlaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Yunus Emro hayoti va ijodi gapiring.
2. Shoir she'riyatidagi tasavvufiy qarashlar.
3. "Risalat ul nusxiya" asari.
4. Shoir she'riyatinig g'oyaviy falsafiy hususiyatlari nimalardan iborat?

1. Alkayeva L. Babayev A. Tureskaya literatura. Kratkiy ocherk. -Moskva, 1967g.
2. Turk dili. Dil va edebiyot dergisi 1. Sayi (Nisan 1996).
3. Mahmed Emin Yurdaqul. Ey, turk o'yg'on. «Jahon adabiyoti».
4. N. Hikmat. She'rlar va poema. T., 1982.
5. Jaloliddin Rumiy. Ma'naviy-masnaviy. Toshkent, 2002.
6. Nozim Hikmat. Qon gapirmas. Roman. Toshkent.1987.
7. R.N.Guntekin. Choliqushi. Roman. Toshkent 2001.
8. Aziz Nesin. G'aroyib bolalar. Roman va hikoyalar. Toshkent, 1988 yil.
9. Radiy Fish. Jaloliddin Rumiy. Tarixiy-biografik roman. Toshkent, 1986.
10. Hozirgi zamon turk she'riyati. Toshkent 1980.
11. Turk xalqining buyuk farzandi Otaturk. Tarixiy- biografik ocherk Toshket, 1998.

TURKMAN ADABIYOTI. TURKMAN FOLKLORI.

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga Turkman adabiyoti tarixi haqida tushuncha berish;
- ◆ folklor janrlarini o`rganish;
- ◆ turkman eposlari bilan tanishish;
- ◆ “Go'ro'g'li”, “Shohsanam va G'arib”,”Tohir va Zuhra”, “Asli va Karam” dostonlarini o`rganish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar Turkman adabiyoti tarixi haqida ma`lumot beriladi;
- ◆ folklor janrlari haqida tushunchaga ega bo`ladilar;
- ◆ turkman eposlari bilan tanishadilar;
- ◆ “Go'ro'g'li”, “Shohsanam va G'arib”,”Tohir va Zuhra”, “Asli va Karam” dostonlarini o`rganadilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Turkman folklori, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Turkman adabiyoti tarixi.
2. Folklor janrlari.
3. Turkman eposlari.
4. “Go`ro`g`li”, “Shohsanam va G`arib”, “Tohir va Zuhra”, “Asli va Karam”.
5. Xalq og`zaki ijodiga yaqinligi.

Tayanch so`z va iboralar:

“Shajarai tarokima”, “Go`r o`g`li” dostonlari, latifalari, Nasimiy, Burxoniddin Sevasiy, didaktik adabiyot. Andalib, Maxtumquli. Satirik lirika.

O`rta Osiyoda yashovchi turkmanlar adabiyoti uzoq tarix va boy madaniy merosga ega. Uning madaniyatida xalq tarixi bilan bog`liq bo`lgan, folklorning roli juda kattadir. Turkman folklorida ashula, qo`shiq, ertaklar bilan birga “Yusuf va Zulayxo”, “Layli va Majnun”, “Shohsanam va G`arib”, “Zuhra va Tohir”, “Asli va Karam” kabi dostonlar O`rta Osiyoda yashovchi boshqa xalqlar og`zaki ijodida ham uchraydi. Ayniqsa, “Go`ro`g`li” turkumidagi dostonlarning ko`pchiligi o`zbek va ozarbayjon xalqlaridagi shu nomdagi dostonlarning variantlari bilan hamohangdir.

Ayniqsa, O`g`izxon haqidagi qadimgi rivoyatlar bevosita turkman xalqining ham madaniy merosi bo`lib hisoblanadi. Turk-o`g`uz qabilalariga tegishli bo`lgan bu asar asrlar davomida shakllanib epos darajasiga ko`tarilgan. Ayrim tarixiy ma`lumotlarga qaraganda 531-579 yillarda Eronda hukmronlik qilgan Anushervonning vaziri Buzrug Mehr bu eposni («Ulug`xon ota jangnomasi bitigi» nomli asarni) turk tilidan fors tiliga tarjima qilgan. Xalifa Xorun ar-Rashid (763-809) davrida esa bu kitob arab tiligi o`g`irilgan. Ana shu asar «O`g`iznoma»ning qadimgi varianti deb taxmin qilinadi. Asarda O`g`izxonning tatar qabilasidan bo`lgan Alp Arslon avlodiga mansubligi haqida ma`lumot beriladi. U yoshligida

ona sher sutini ichib ulg'ayganligi, odamlarga qirg'in keltirayotgan vaxshiy lepuko'zni va bir shoxli devni o'ldirgani hamda boshqa qahramonliklari hikoya qilinadi.

«O'g'iznoma»ning uyg'ur yozuvida XIV asrga oid qo'lyozmasi hozir Parij milliy kutubxonasida saqlanmoqda. «O'g'iznoma» eposi turkiy xalqlarning kelib chiqishi haqida ma'lumot beruvchi eng qadimgi manbalardan hisoblanadi. Unda ibtidoiy davrga oid mifologik obrazlar ham bor. Masalan, O'g'izxon yoshligida osmondan tushgan bir pariga uylanadi va undan Kun, Oy, Yulduz nomli uch o'g'il bo'ladi. Keyin esa o'rmonda bir qizni uchratib, unga uylanadi. Undan ham Ko'k, Tog', Dengiz nomli uch o'g'il ko'radi. Keyin qo'shni davlatlarga yurish qilib, juda ko'p joylarni bosib oladi. Unga bu janglarda, ov yurishlarida go'yoki, bir ko'k bo'ri doimo hamroh bo'larkan. Bo'riining maslahati bilan ish olib borib, katta g'alabalarni qo'lga kiritadi. O'g'iz xoqon Tibet, Hind, Suriya taraflarni ham qo'lga kiritadi. Keyin dono vaziri Ulug' Turkning maslahati bilan saltanatni bolalariga bo'lib beradi. Bu esa go'yoki, Chingizxonga nisbat berilgandek tuyuladi. Chunki qo'lyozma ko'chirilgan davrda Chingizxon sulolalarining mavqeyi juda baland edi.

Abul'ozzi Bahodirxonning «Shajarai tarokima» asarida ham turkman xalq og'zaki ijodiga oid ko'plab rivoyatlar keltirilgan. Masalan, Bug'raxon Samarqand, Buxoro va Xorazmni adolat bilan boshqaradi. Qariganda saltanatni o'rtanchi o'g'li Qo'ziteginga beradi. Bug'raxonning aqlli va uch o'g'lining onasi bo'lgan xotini vafot etadi. Ma'lum vaqt o'tgach, o'g'li g'am bosgan otasining ko'nglini olish uchun Ko'rkam nomli go'zal qizga uylantirib qo'yadi. Qizning ko'ngli esa Qo'ziteginga edi. Makkor qiz Qo'zitegingdan o'ch olish uchun, oqshom Qo'zitegin mening chodirimga keldi, deb unga tuhmat qiladi. Lekin tezda bu ayolning makkorligi fosh etilib dorga osiladi.

Turk-o'g'uz qabilalarining barchasiga taalluqli bo'lgan madaniy meroslardan yana biri «Kitobi dada Qo'rqu» nomli mashhur eposdir. Bu asar XV asrning oxirlarida Abdulloh nomli kishi tomonidan tuzilgan. Kitob mustaqil hikoyatlardan tashkil topgan 12 qissadan iboratdir. Birinchi qissada Dirsaxonning o'g'li Bug'rochxon mard va jasur bo'ladi. U otasining 40 ta navkari sotqin va qo'rroq ekanligini fosh qiladi. Ular esa Bug'rochxonni otasiga yomonlab, unga tuhmat qiladi. Bunga ishonib g'azablangan bek, o'g'lini o'limga buyuradi. O'g'lini

o'limdan onasi zo'rg'a qutqarib qoladi. Oxir oqibat, ana shu navkarlar bekni o'zini ham til biriktirib, o'ldirmoqchi bo'ladilar. Oxirgi vaziyatda o'g'li otasini ta navkarning tajovuzidan saqlab qoladi. Bu qissada sotqinlik va baxillik qoralanadi.

Ikkinchi qissada esa O'g'uz qabilasi boshliqlaridan biri Qozon-Solar o'navkarlari bilan ovga chiqib ketganda, uning dushmanlari bo'lgan gyaurlik bekning uyiga hujum qilib, xotini va bola-chaqalarini asir qilib olib ketadi. Lekin uning qo'ylarini va yilqilarini olib ketolmaydi. Chunki oddiy cho'pon katta mardlik va tadbirkorlik ko'rsatib mollarni saqlab qoladi. Ovdan qaytgan Qozon-Solar dushmanlarga qarshi jangga kirib, oila a'zolarini asirlikdan ozod etadi. Bu qissalarda qadimgi bosqinchilik urushlari qoralanadi va qabila sha'nini himoy qilgan mard, jasur o'g'lonlar ta'riflanadi.

Uchinchi qissada mard, jasur yigit Bomsibayroq haqida hikoya qilinadi. Ikki bek uzoq vaqt bolali bo'lmaydi. Keyin esa ularning nolasi Tangriga yetib biriga qiz, ikkinchisiga o'g'il farzand ato qiladi. Ular katta bo'lishgach, bir-biri sevadi. To'y bo'layotgan kuni dushmanlar bostirib kelib kuyovni, Bomsibayroqni, asir qilib olib ketadi. U asirlikda o'n olti yil bo'lib, qaytib keladi. Kelgan kuni uning sevgan qizini boshqaga uzatayotgan bo'ladi. Yigit qizni olib ketib o'z uyulayib oladi. Keyin esa Bayburd qal'asiga hujum qilib, qolgan asirlarni ham ozod qiladi. Bu qissadagi tasvirlangan voqyealar turkiy xalqlarning ko'pgina dostonlarida ham uchraydi. Masalan, «Alpomish», «Shohsanam va g'arib», «Toh va Zuhro» kabi dostonlarda ham shunga o'xshash epizodlar bor.

To'rtinchi qissada Qozonbekning o'g'li O'ruzbekni dushmanlar ov paytida tusatdan hujum qilib asirga oladi. Keyin Qozonbekning o'g'lini asirlikdan ozod qilish uchun olib borgan urushlari hikoya qilingan.

Beshinchi qissada Ozroyil kasal yigit Dumrulning jonini oladi. Lekin yigit Ozroyilning bu qilmishidan xudoga shikoyat qiladi. Xudo esa bu shakkok yigitni g'azab qiladi. Lekin yana rahmi kelib yer yuzida agar sen uchun jonini beradigan biror bir kimsa topilsa, jonini qaytarishni shart qilib qo'yadi. Yigitning ota-ona o'z jonlarini o'g'li uchun berishni xohlamaydilar. Yigitning xotini esa bunga rozi bo'ladi. Xudo ayolning bu mardligini ko'rib, yigitning jonini qaytaradi. Erkin xot bu dunyoda 140 yil baxtli hayot kechiradi.

Oltinchi qissada Qangli xo'jasining o'g'li Xon-To'ralining uylanishi bilan bog'liq voqyealar hikoya qilinadi. Boshqa yurtdan uylangan yigitga o'sha yurtning yigitlari hujum qilgani va bu urushda Xon-To'ralining g'olib kelganligi tasvirlanadi. Ayniqsa, qizning otasi yigitga qo'ygan shartlarining bajarilishi ancha qiziqarli berilgan. Yigit sherni, qora ho'kizni va qora tuyani yengib shartni bajaradi.

Yettinchi qissada Qaziliq xo'janing 15 yashar o'g'li o'g'uz urug'ining dushmanlariga qarshi olib borgan kurashi tasvirlangan.

Sakkizinchi qissada o'g'uz qabilalariga hujum bo'lganda ular boshqa joyga qochib o'tadi. Ana shu ur-surda bir chaqaloq qolib ketadi. Uni ona sher topib olib, sutidan berib ulg'aytiradi. Bu yillar o'tib yana o'sha joyga ko'chib kelganda bola yana o'z qabiladoshlarini topadi. Bolaning otasi Arusxo'ja o'z o'g'lini taniydi va unga Basad deb ism qo'yadi. Bu yerlarda Tepako'z nomli bir ko'zli bahaybat vaxshiy yashaydi. Uning otasi cho'pon, onasi esa parilardan bo'lgan ekan. Bu devsiyat vaxshiy juda kuchli va qo'rqinchli bo'lgan. Atrofdagi xalq har kuni unga 500 ta qo'y, 2 ta odam berib turgan. Basad ana shu qo'rqinchli devni yakkama-yukka olishuvda yengadi va xalqni uning zulmidan ozodlikka chiqaradi.

To'qqizinchi qissada o'g'uz qabilalarining yangi bosib olgan joylaridagi hayoti tasvirlangan. Bunda Emram nomli mard yigitning jangda o'zi yarador bo'lgan otasining o'rmini bosib, qabilasini dushmandan himoya qilganligi yozilgan. Davlat chegaralari uchun olib borilgan janglar, ya'ni o'g'uzlar va gruzinlar urushi tasvirlangan.

O'ninchi qissada esa Ushunxo'janing katta o'g'li Egrek Gyauralar bilan jangda asirga tushadi. Uni asirdan ozod qilish uchun esa ukasi Sergak urushga ketadi va akasini asirlikdan ozod qiladi.

O'n birinchi qissada «O'g'uznoma» qahramonlaridan biri Qozon-Solarning g'ulflatda qolib dushmanlar qo'lga tushgani va uning o'g'li O'g'uzxon tomonidan ozod etilgani haqidagi rivoyatlar hikoya qilingan.

O'n ikkinchi yakunlovchi qissada o'g'uz qabilalarining mansab va lavozim talashib bir-biri bilan olib borilgan janglari yozilgan. Qozon-Solarning tog'asi Aruz beklar begi lavozimini egallash uchun Qozon-Solarga hujum qiladi. Uning

yaqin yordamchisi Bamsi-Bayroqni o'ldiradi. Keyin Qozon-Solar Aruzbekka hujum qilib ularni yengadi. Bu jangda Aruzbek ham vafot etadi.

Xullas, «Kitobi dada Qo'rqud»da o'g'uz-turk qabilalarining tarixi bilan bog'liq ko'plab voqyealar hikoya qilingan. Bu asarning dastlabki qismlaridagi voqyealar tasviridan ma'lum bo'lishicha, asar dastlab Turkistonda, ya'ni O'rta Osiyoda shakllangan. Keyingi qismlarida esa voqyealar o'g'uz-turk qabilalarining yangi vatani bo'lmish Kavkaz va Kichik Osiyoda kechadi. Albatta, eposdagi barcha voqyealar tarixiy bo'lib o'tgan deb bo'lmaydi. Ularning xalqning og'zaki ijodi deb tushunmoq kerak. Lekin o'g'uz-turk qabilalarining tarixi bilan bog'liq aniq voqyealar tasviri ham eposda anchagina uchraydi. «Kitobi dada Qo'rqud» deb atalishining sababini ayrim tadqiqotchilar Qo'rqud degan baxshi yoki islomgacha bo'lgan davrdagi Shamanning nomi bo'lishi mumkin deb taxmin qiladilar. Toshkentga yaqin joyda «Xorxud» degan joy nomi bilan bog'lovchilar ham bor. Nima bo'lsa-da, bu kitob turkiy xalqlarning muqaddas tarixiy eposi bo'lib, bu asrlar davomida xalqni botirlikka, jasurlikka o'z yurtini, elini or-nomuslarini dushmanlardan himoya qilishga o'rgatib kelgan.

“Chambil mamlakati hokimi Jig'alibek qarigan chog'ida hokimiyatni sevikli o'g'li Alibekka beradi. Alibekning homilador xotini farzand ko'rish oldidan vafot qiladi. Tez orada Alibek ham dunyodan o'tadi. Oradan ko'p o'tmay bir cho'pon Alibekning otasi Jig'alibekka podadagi echkilardan biri har kuni qabristonga borib, u yerdagi nimaningdir bolasini emizib qaytishini xabar qiladi. Tekshirib qarasalar, Alibekning xotini qabrida bir o'g'il bolani emizib qaytar ekan. Go'rda tug'ilgan bu bolaga Go'ro'g'li deb nom qo'yadi”. Yana bir rivoyatda esa Go'ro'g'li yoshligida bobosi Jig'alibek bilan Xunxor podshosi xizmatida bo'ladilar. Podsho Jig'alibekni yomon ot tanlagani uchun ko'zini o'ydiradi. Keyin shu otni berib saroydan haydaydi. Shu ot Go'ro'g'lining mashhur tulpori G'irotdi edi. Shuning uchun Jig'alibekning nevarasini Ko'ro'g'li deb atashgan. Xullas, Go'ro'g'li nomi bilan bog'liq ko'pgina rivoyatlar turkman dostonchiligidan o'rin olgan. Go'ro'g'li obrazi mard, adolatli, dono xukmdor sifatida ishtirok etadi. Bu dostonning anchagina qismi nasrda yozilgan.

Yoki yana bir variantida Go'ro'g'li bobosi bilan Amudaryo bo'ylarida yashaydi. Ular bu yerda ajoyib toychoqni olib tarbiyalaydi. Ana shu toychoq bir

kuni yo'qolib qoladi. Bobosi uni izlab topishni Go'rug'liga buyuradi. U toychoqni izlab bir daraxtning tagida uxlab qoladi. Tushida qirq chiltanlarni ko'radi. Ularning har biri Go'ro'g'liga bir kosadan sharob beradi. Uyqudan uyg'onganda esa uning oldiga Hazrat Ali keladi va u bir tovush qilgan edi, yo'qolgan toychoq yetib keladi. Hazrat Ali uni duo qilib, bir qilich beradi, bu qilich bilan har qanday dushmani yengish mumkin ekanligi aytiladi. Go'ro'g'liga 120 yil yashaysan va 72 ta tilni bilasan deb duo qiladi, lekin farzand berishni rad qiladi. (Ozarbayjon eposida esa Darbendga borib kurd qiziga uylanadi va bir o'g'il ko'radi).

Turkman eposida Go'ro'g'li tushida ko'rgan Aga Yunus va uning singlisi Gulshirin nomli go'zal parilarga uylanadi. Avaz ismli bolani Xunxor mamlakatidan olib kelib o'g'il qilib oladi. Rayhon arab va boshqa dushmanlariga qarshi kurashadi. El-yurtini dushmanlardan hamoya qiladi. Guro'g'li 120 yil yashaydi. Bu davrga kelib uning barcha safdoshlari o'lib ketadi. Faqat Gulshirin va oti G'irot qoladi. U juda ko'p g'amga botib, umrining oxirida ham dushmanlar bilan jang qiladi va jangda mardlaracha halok bo'ladi.

Turkman latifalarida dono, tadbirkor, har qanday qiyinchiliklardan ham osongina qutulib ketadigan Kamina obrazi ham bor. Bu Afandi, Aldarko'sa, Mushfiqiy kabi obrazlarga o'xshash.

O'g'uz qabilalarining g'arbga yurishi va ko'plab hududlarni zabt etishi bilan turkman xalqi etnogenezisida bir qancha o'zgarishlar sodir bo'ldi. Turkman millatiga mansub aholi hozirgi Turkmaniston hududidan tashqari dunyoning hoshqa joylarida ham ko'plab yashab kelmoqda. Ayniqsa, turkmanlar Afg'oniston, Ozarbayjon, Turkiya va Iroq kabi mamlakatlarda ko'plab uchraydi. Ana shu xalqning qadimgi boy madaniyatida turk va eron madaniyatining sintezlashgan holatiga duch kelamiz. Dastlab ko'plab turkman ijodkorlari o'z asarlarini fors tilida yozganlar. Masalan, XIV-XVI asrlarda yashagan Hakimiy, Anisiy, Susoniy, Hayramxon, Rahim, Nosir Saljuqiylar fors tilida ijod qilgan. XVI asrning birinchi yarmida yashagan, kelib chiqishi asli turkman bo'lgan Mirzo Barxurdor turkmanning «Mahbul qulub» nomli axloqiy-didaktik asari turkman adabiyotida katta o'rin egallaydi. Bu Navoiy an'analari turkman adabiyotidagi bir namunasi. Bu asarga turkman xalqining ko'plab afsona va rivoyatlari ham kiritilgan. Masalan, bunga «Ra'no va Zebo», «Iso va cho'pon» kabi rivoyatlarni

ko'rsatish mumkin. Bu kitob XIX asrda shoir Komil Xorazmiy tomondan o'zbek tiliga tarjima qilingan edi.

XIV asrda Kichik Osiyoda yashab ijod qilgan shoir Burhoniddin Ahmad Sivasiy asli turkmanistonlik bo'lgan. Bu shoirning ishqiy-intim temada yozgan lirik she'rlari va tuyuqlari bizgacha yetib kelgan.

Asli ozarbayjonlik bo'lgan, lekin she'rlari turkman tiliga yaqin bo'lgan o'g'uz shevasida yozgan Said Imomiddin Nasimiyning turkman yozn adabiyotining rivojlanishiga katta hissasi bor. Ko'pgina turkman shoirlari o'ijodlarida Nasimiyga ergashdi va uning mohoratidan o'rgandi.

Ma'lumki, Nasimiy (1369-1417) Ozarbayjonning Shamaxi shahri hunarmand kosib oilasida tug'ilgan. Maktab va madrasalarda o'qib, shuningde riyozat, falakiyot kabi fanlarni ham, arab, fors tillarini ham mukammal o'zlashtir olgan. U ozarbayjon, fors, arab tillarida ijod qildi. Nasimiy Ozarbayjonning atoc mutafakkir shoiri Fazlulloh Naimiy (1339-1396) bilan do'stlashadi, uning ijodida o'rganadi. U shoir hurufiylik tariqatining asoschisi edi. Nasimiy hurufiy mazhabini qabul qiladi. Hurufiy mazhabidagi kishilar mavjud siyosiy tuzum qarshi boradilar. Shuning uchun Fazlulloh Naimiy Amir Temurning o'g' Mironshoh vahshiyona tarzda qatl etishga farmon beradi. U qamoq «Vasiyatnoma» yozib yashirin ravishda Nasimiyga yetkazadi. Bu vasiyatnoma binoan Nasimiy ustozining kichik qiziga uylanadi. Uning tariqatini davom ettiri uchun Bog'dodga ketadi. U Turkiyada ham bir necha yil yashaydi. Nasimiy ins uchun eng zarur bo'lgan erk va ozodlikni ulug'lab she'rlar yozadi. Riyokorlik zulmni, adolatsizlikni esa o'z she'rlarida qattiq qoralab, reaksion ruhoniylarni tazyiqiga uchraydi. Keyinchalik Xalab shahrida Misr sultoni Muayidni topshirig'i bilan 1417 yilda vahshiyona qatl etiladi.

Reaksion ruhoniylar hur fikrli Nasimiyga qarshi turli yo'llar bilan huju qildi. Bir rivoyatda keltirilishicha, Nasimiy Antop viloyatining hukmdori bil yaqin munosabatda bo'lgan. Uning dushmanlari buni ko'rolmay, hukmdorga tu yo'llar bilan Nasimiy yomon ko'rsatishga harakat qilgan. Ular Yosin su'rasid bir nusxa ko'chirib shoir kovushining charmi orasiga yashirib qo'yishga Hukmdor oldida Nasimiydan Qur'on su'rasini oyoq osti qilgan qanday jazo loyiq deb so'rashgan. U esa bunday kishining terisini tiriklayin shilish kerak d

javob beradi. Unga sen o'zing haqingda o'zing fatvo berding, deb kovush orasidagi sur'asini chiqarib ko'rsatibdi va uning terisini tiriklayin shilib olishibdi. Reaksiyon ruhoniylar shoirni dinsiz, kofir deb e'lon qildi. Lekin shoirning xalq orasida obro'yi juda baland bo'lib, u butun Sharq tarixida mardlik, fidoyilik timsoli sifatida e'zozlanadi.

Hurufiyalar arab alifbosidagi 32 ta harfni muqaddas hisoblab, uni dunyoning butun sirlarining ramzi va ifodasi deb biladi. Ularning fikriga ko'ra, Xudo yashirin bir xazina bo'lib, o'z borlig'ini oshkor qilmoq va o'zini tanitmoq uchun insonlarni yaratgandir, o'z borlig'ini insonda tajassum etgan. Ular nazdida xudo yuksak ma'naviy fazilatga ega bo'lgan, adolatli inson hurufiyalarning rahbari Fazlulloh Naimiy qiyofasida o'z ifodasini topgan. Yuksak axloq, ma'naviy go'zallik, adolat va muqaddaslik ramzi Fazlulloh yo'lidan borish kerak. Shunda zulm, adolatsizlik, riyokorlik barbod bo'lishi mumkin, deb o'ylashadi.

Nasimiy o'z she'riyatida adolat va sadoqatni, halollik va pokizalikni o'lqishlaydi. Insonlarni bir-biriga mehr-muruvvatli bo'lishga undaydi. Lekin uning zamonida mehr-muruvvat, sahovat yo'qligidan noliydi.

Ey qilon da'vaki shoham, adlu insofing qani?

Chun safo ahlindan o'lding, mashrabi sofing qani?

Hayotdagi adolatsizliklar, cheksiz alam va iztiroblar, ayniqsa, amaldorlarning pastkashligi, poraxo'rliigi, ikkiyuzlamachiligidan shoir nafratlanadi. Bir she'rida shoir pastkash, riyokor, o'ta ketgan poraxo'r odamning ko'pchilik ichida o'zini farishta qilib ko'rsatib, adolat va halollik to'g'risida va'z qilganidan nihoyatda g'azabga tushadi.

Falak aksga davr aylar, magar oxir zamon o'ldi.

Qafasda tutiyu qumri, chamanlarda g'uurob o'ynar.

Yoki:

Bori mehnatdir jahonning, na tilarsan, ey ko'ngul,

La'nat o'lsun bu jahonga, ham jahonning borig'a.

Shoir she'riyatida ishqiy mavzu ham keng ishlangan. U mavjud borliqning, shu dunyoning go'zallarini hamma narsadan baland qo'yadi.

Hizr agar zulmatga bordi, istadi obi hayot,

Men dudog'ing chashmasida obi hayvon topmisham.

Shoir she'riyatida bu kabi go'zal misralar juda ko'plab uchraydi.

Nasimiy shu dunyodagi har bir narsada xudoning mahsulini, jamolini ko'radi. Shuning uchun u insonni haqorat qilish xudoni haqorat qilish bilan barobardir deydi. Chunki inson ruhi oxir-oqibat xudoga qo'shilib ketadi degan g'oya uning she'riyatida ham yetakchi g'oya hisoblanadi. Buni shoirning quyidagi ikkilik she'ri ham isbotlaydi.

Haq taolo odam o'g'li o'zidir...

Jumla olam bilki olloh o'zidir.

XV asrda yashagan Vafoi nomli shoir ham turkman adabiyotida ancha mashhurdir. Chunki u Ahmad Yassaviy an'alarini davom ettirib, tasavvuf falsafasi g'oyalarini she'r qilib yozar edi. Bu shoir asari tasavvuf lirikasining go'zal namunasi sifatida xalq orasida mashhur bo'lgan. XVII asrda yashagan shoir Ozodiy ham o'z ijodida tasavvuf g'oyalarini targ'ib qilgan. Uning «Va'zi Ozodiy» she'rlar to'plami meros bo'lib qolgan.

Ozodiy xalqni xonavayron qiluvchi o'zaro urushlarni qoraladi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, u Gurgon hokimi Alixonga qarshi xalqni qo'zg'olonga chaqirgan. Shoir «Ozodiy» taxallusini ham bekorga qabul qilmagan. U erk va ozodlik haqida juda ko'p qo'shiq va g'azallar yozgan. Shoirning «Va'zi Ozod» nomli dostoniga olti ming misraga yaqin she'r kiritilgan. Bu kitobdagi asosiy g'oya ham inson erkiga bag'ishlangan bo'lib, unda didaktik pand-nasihatlar ham ko'p o'rin olgan. Dostonning birinchi bobi «Shohlar ta'rifi» deb yuritiladi. Bunda shoir Navoiy an'alarini davom ettirib, adolatli hukmdorlar haqida fikr yuritadi.

Turkman klassik adabiyotida didaktika, ya'ni pand-nasihat katta o'rin egallaydi. Ozodiy, Mahtumquli, Mulla Napas singari shoirlar ijodining katta qismini pand-nasihat mavzusidagi asarlardan iborat. Turkman klassik adabiyotining taraqqiy etgan davri XVIII-XIX asrlarga to'g'ri keladi. Chunki bu davrda Shoir Shabondalining «Shoh Bohrom», «Gulu Bulbul», «Xo'jambar» kabi dostonlari va ko'plab she'rlari, Ma'rifiyning «Sayful-muluk», «Midhol shamol», «Yusuf va Ahmad», «Davlat er» dostonlari, Shaydoiyning «Qissai Sanobar» kabi dostonlari juda mashhur bo'ladi.

Andalib ijodi turkman adabiyotining rivojida katta rol o'ynaydi. U ko'plab she'rlar va «Layli va Majnun» dostonini yozdi. Bu doston Navoiy asarining

syujetini saqlasa-da, unda XVIII asr turkman xalqlarining hayotidagi voqoyalarni o'zida badiiy aks ettirilgan. U Navoiy asariga nisbatan ancha ixcham, ko'pgina epizodlar tushirib qoldirilgan. Lekin shunda ham doston syujetiga putur yetmagan. Layli va Majnun o'rtasidagi she'riy dialoglar, g'azal va masnaviyalar bu dostonda mahorat bilan yozilgan.

Shoir bundan tashqari, «Sa'd vaqqos», «Zaynul arab», «Yusuf va Zulayho», «O'g'uznoma» singari dostonlar ham yozgan. 1200 misraga yaqin lirik she'rlari yetib kelgan.

Andalib turkman va o'zbek adabiyotining yirik klassigi bo'lib hisoblanadi. 1976 yilda Turkmaniston Fanlar Akademiyasining «Ilim» nashriyoti shoirning lirik she'rlarini alohida nashrdan chiqardi. Kitobga so'z boshi yozgan olim A.Meredov Andalib haqida yangi ma'lumotlar ham bergan. U shoirning asli vatani Toshhavuz ekanligi, keyin esa Xivaga ko'chib borganligi haqida yozadi. U umrining ko'p qismini Urganchda o'tkazgan. Navoiy ijodidan o'rganib, uning 17 ta g'azaliga muxammas bog'lagan. Shoir she'riyatida mashhur o'zbek shoiri Boborahim Mashrab murabba'larining ham ta'siri yaqqol ko'zga tashlanadi.

Kecha va kunduz seni gezlarman,

Ko'chama-ko'cha seni izlarman.

Har kim yo'liqsa sendan so'zlarman,

Ko'rdim yuzingni, alhamdulillah.

Shuni ham aytish kerakki, o'z navbatida ko'plab o'zbek shoirlari Andalib ijodidan o'rgandi, uni o'zlariga ustoz deb bildilar. Masalan, Furqat o'zining mashhur «Sayding qo'yaber sayyod» musaddasini Andalibning shu nomli asaridan ilhomlanib yozgan.

Savol va topshiriqlar.

1. Turkman adabiyoti tarixi haqida gapiring.
2. Qanday folklor janrlari bor?
3. Turkman eposlari haqida gapiring.

Adabiyotlar

1. Turkmenistan turk edebiyati. Ankara. Kultur bakanligi. 1998.
2. Коп-оглы. Туркменская литература. Москва. 1972.

3. Tohirov Q. O'zbek turkman adabiy aloqalari. T. 1979.

4. Mahtumquli. Tanlangan asarlar. T. 1976.

MAXTUMQULI HAYOTI VA IJODI.

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarni Mahtumquli hayoti va ijodi bilan tanishtirish;
- ◆ shoir she'riyatining g'oyaviy- estetik xususiyatlari haqida tushuncha berish;
- ◆ Mahtumquli she'rlarini yod olish;
- ◆ "Zamonlar", "Axtardi" she'rlarining g'oyaviy mazmunini tushuntirish;

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar Mahtumquli hayoti va ijodi bilan tanishadilar;
- ◆ shoir she'riyatining g'oyaviy- estetik xususiyatlari haqida tushuncha oladilar;
- ◆ Mahtumquli she'rlarini yod oladilar;
- ◆ "Zamonlar", "Axtardi" she'rlarining g'oyaviy mazmunini o'rganadilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Mahtumquli asarlari, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Mahtumquli hayoti va ijodi.
2. Shoir she'riyatining g'oyaviy- estetik xususiyatlari.
3. Mahtumquli va Navoiy
4. "Zamonlar", "Axtardi" she'rlarining g'oyaviy mazmuni.
5. Mahtumquli ijodining ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar:

“Shajarai tarokima”, “Go’r o’g’li” dostonlari, latifalari, Nasimiy, Burxoniddin Sevasiy, didaktik adabiyot. Andalib, Maxtumquli. Satirik lirika.

Turkman klassik adabiyotining asoschisi Ozodiyning o’g’li Maxtumquli mamlakatda Eron shohlari hukmronlik qilgan davrda yashadi. U Xivada Sherg’ozixon madrasasida ta’lim oldi. Eron qo’shinlari bilan bo’lgan janglarda asir tushib, bir necha vaqt Eronda ham bo’lgan. Maxtumqulining ijodi turkman klassik adabiyotining cho’qqisi hisoblanadi. Hayotning achchiq-chuchugini totgan shoir, ko’p safarlarda bo’ldi. Katta hayot tajribasi, o’zbek va tojik adabiyotini yaxshi o’zlashtirgani sababli, u xalqqa manzur bo’lgan ko’plab g’azallar, ruboiylar, qit’alarni Firog’iy taxallusi bilan yaratdi. Shoir ijodi juda mashhur bo’lganligining sabablaridan biri, unda tasavvuf she’riyatining an’analari mavjudligida edi. Chunki shoir she’rlarida tasavvuf falsafasi g’oyalari targ’ib qilindi. U xalq diliga yaqin bo’lgan ozodlik va erk haqida she’rlar yozdi. Masalan, “Baxt qushi”, “Chaqiriq” nomli she’rlari turkman xalqini birlashishga, ularni eron bosqinchilariga qarshi kurashga chorlaydi. Shoirning ko’pgina misralari hikmat darajasiga ko’tarildi. U mehnatkash xalqning noroziligini ifodalagan “Zamonlar”, “Axtaradi”, “Ko’pning hayoti” kabi asarlar yaratdi. Maxtumquli she’riyatining shuhrati o’zbek kitobxonlari orasida ham keng tarqalgan. Uning ko’pgina she’rlari qo’shiq qilib aytiladi. Tanlangan asarlari bir necha marta nashr qilingin.

Maxtumquli faqat turkman adabiyotining emas, balki barcha turkiy xalqlar adabiyotining faxri hisoblanadi. Uning she’rlari Turkmanistonda qanday o’zozlansa, O’zbekistonda ham xuddi shunday qadrlidir. Shoir she’rlarida tasavvuf falsafasi ma’naviyati kuylanadi. Ayniqsa, naqshbandiylik tariqati g’oyalari Maxtumqulining har bir she’rida uchraydi. O’rta Osiyo turkiy xalqlarining ruhiga mos ohanglar, uning she’riyatini juda mashhur qilib yuborgan. Shoirning «Ko’ring», «Raygon ayladi», «Bo’lmas», «Na’masan», «O’tib boradir» kabi she’rlaridagi pand-nasihat o’quvchiga juda ta’sirli qilib berilgan. Bu she’rlardagi aytilgan fikrlar «Qur’on» va «Hadis»dagi hikmatlarning aks-sadosiday jaranglaydi.

Kimlar toju taxtda farmonlar bitib,

Kimlar saman minib, yo’llarni o’tib,

Kimlar padarini, elin xor etib,

Gunoh zindoniga botib boradir...

Maxtumquli, kimsa dashtlarda sarson,
Kimsa aylar bo'ldi zolimdek farmon,
Kimlar bu dunyoda chekadi armon,
Kimlar xandon bo'lib o'tib boradir.

Ko'rinib turibdiki, bu misralarda davr va shaxs o'rtasidagi ziddiyatlar orqali hukmdorlarni, zolimlarni insofga chaqirmoqda. Shoirning ijodida bunday mazmundagi she'rlar anchagina bo'lib, ularda oddiy turkman xalqining orzu-umidlari, o'y-xayollari, kelajak haqidagi shirin xotiralari o'z aksini topadi. Vatanparvar shoir ijodi el-yurt dardi bilan hamohang bo'ldi. Adolatli hukmdorlar, insofli boshliqlar yurtni himoya qiladi, elni turli g'alamislarga talatgani qo'ymaydi. Agar boshliqlar noinsof bo'lib, ular faqat o'z manfaatini o'ylasalar, ishi-dardi pora olib, xalqni xonavayron qilsalar qiyomat degani shu bo'ladilar.

Shohlarda qolmadi hukmi adolat,
Bir pul uchun mufti berar rivoyat,
Bil, bu ishlar nishonayi qiyomat,
Zolimlar betavba o'ta boshladi.

Maxtumqulidan sal oldinroq yashab o'tgan mashhur o'zbek shoiri Turdi Farog'iy o'zbeklar yurtidagi bosh-boshdoqchilik, parokandalik, o'zaro kelishmovchiiklarni qattiq qoralab:

Tor ko'ngullik beklar man-man demang, kenglik qiling,
To'qson ikki bari o'zbek yurtidur, tenglik qiling,
deb xalqni birlashishga, inoq, ittifoq bo'lib yashashga chaqiradi.

Bundan sal keyinroq yashagan Turkman shoiri Maxtumquli Firog'iy esa o'zining «Turkman binosi» she'rida xuddi Turdi she'riga hamohang she'r yozib turkman urug'larini birlashishga chaqiradi.

Taka, yovmut, yazir, go'klang, ahal eli bir bo'lib,
Gar qilsa bir joyga yurish, ochilar gullolasi.

Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, bu davrda Markaziy Osiyoda yashayotgan turkiy millatlarda o'z-o'zini anglash tushkunlik davridan o'zini o'nglab olishga intilishga harakat kuchaya borgan.

Turkman adabiyotining XVIII asrdagi yana bir yirik vakili Qurbonali Ma'rufiy hisoblanadi. Shoir haqida uning asarlarida ayrim ma'lumotlar bor. Ana shu ma'lumotlarga qaraganda shoir Mang'ishloq, Kerki, Xiva va Urganch kabi joylarda yashagan, o'qigan. Uning she'rilaridan, dostonlaridan ma'lumki, shoir arab va fors tillarini mukammal bilgan, o'z davrining yetuk ziyolilaridan bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda Ma'rufiy davlatning harbiy boshliqlaridan biri bo'lgan, uning urug'i «Emirat» deb nomlanishiga qaraganda shoirning avlod-ajdodlari ham yuqori tabaqa harbiylaridan bo'lgan.

Shoir «Davlatyor» nomli dostonida o'zbeklarning qo'ng'iroq urug'idan bo'lgan harbiy arbob Davlatyor haqida yozgan. Davlatyor yoshligida turkmanlar ichida voyaga yetgan. Ma'rufiy bilan yaqin do'st bo'lgan. Davlatyorning boshidan o'tgan voqyealar, uning dushmanlar bilan urushda ko'rsatgan jasoratlari o'z tilidan hikoya qilingan.

Shoirning «Turg'unxo'ja» dostonida esa To'xtamishxon davrida bo'lib o'tgan voqyealar, podsho saroyidagi turli intrigalar haqida hikoya qilinadi. Uning qahramonlik dostonlaridan biri «Yusuf va Ahmad» bo'lib, bunda Isfahon viloyati hokimi Bo'z o'g'lon jiyanlari Yusuf va Ahmad bilan kelishmay qoladi. Keyin jiyanlari Xorazmga o'z qavmi bilan ko'chib keladi. Xorazm xoni G'azalshoh ularni yaxshi kutib oladi, ikkovini ikki viloyatga hokim qilib qo'yadi. Lekin o'rtada turli gap yetkazuvchilar bularning munosabatiga rahna soladi. Keyin shoh ularni zindonga tashlaydi. Ular yetti yil zindonda yotadi va bir balo qilib, u yerdan qochib chiqadi. Ular yurtiga borishadi. Xotinlari bularni o'ldi hisoblab, boshqaga turmushga chiqayotganligining ustidan chiqadi. Keyin ular xalqni yig'ib G'azalshohga hujum qilib, uni yengadi. Zindonda yotgan donishmand qariya Boboqambarni ozod qiladi. Bu dostonning o'zbeklarda folklor varianti ham bor.

XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida yashab ijod etgan turkman shoirlari Saidiy, Miskin Qilich, Zeliliy kabi shoirlar Maxtumquli an'analarini davom ettirdi.

Turkman adabiyotining XIX asrdagi yirik vakillaridan biri Mo'llanapas bo'lib, uning ijodi XIX asrning birinchi yarmiga to'g'ri keladi. Shoir ijodida xalqning chekkan og'ir turmushi, ocharchilik, kambag'allikning mashaqqatlari o'z aksini topgan. Mullanapas turkman xalqining eron bosqinchilariga qanday urush olib borganligini o'z she'rilarida mahorat bilan ko'rsatadi. Turkman poeziyasiga

ijtimoiy motivlarni kiritdi, xalq qo'shiqlariga yaqin vaznda she'rlar yozdi. Dialog tarzidagi aytishuvlar ham shoir she'riyatida anchaginadir.

Mullanapasning ukasi dong'i ketgan baxshi bo'lgan. Uning repurtuarida ko'plab xalq dostonlari bo'lgan. Mullanapas ham ba'zan qo'lga soz olib, minglab misralarni kuyga solib xalq orasida kuylab yurgan.

Shoirning «Gelmisham» dostonida dunyoviy sevgining hamma narsadan ustun ekanligi aks ettirilgan. Bu lirik dostonda bir ajoyib go'zal qiz bilan Napas nomli o'smirning haqiqiy pokiza muhabbati kuylangan. Qizning jonini olish uchun samodan tushgan farishta Azroil uning go'zalligi, ma'sumaligini ko'rib, bu ishni bajarмай qaytadi. Bundan g'azablangan Xudo boshqa bir farishtani yuboradi. U ham bu ishni bajarishga ko'ngli bo'lmaydi. Keyin Xudo bu ishni bajarishga ko'plab uz noiblarini, yaqinlarini yuboradi. Lekin bularning barchasi bu ishlarni bajarishni rad qiladi. Hatto Luqmoni hakim ham bu masalada xudoning aytganini qilolmasligini bildiradi. Shundan keyin Xudoning o'zi Arshi a'lodan tushib, bu qizni ko'rib, uning husni va malohatiga qoyil qoladi. Unga uzoq umr, baxt saodat, sevgi-muxabbat baxsh etadi. Bu bilan shoir haqiqiy insoniy, pokiza muhabbatni targ'ib qiladi.

Shoirning «Bobo Ravshan» va «Zuhra va Tohir» kabi dostonlari ham katta mahorat bilan yozilgan. «Zuhro va Tohir» dostoni esa, o'zbek dostonlaridan shu nomli doston syujetiga o'xshasa-da, undan o'z originalligi bilan farqlanadi. Doston oxirida Tohir-Zuhrolar Alloh qudrati bilan tirilib, dushmanlarga qarshi kurashadi va maqsadlariga yetadi. Bu bilan shoir pok dunyoviy sevgi o'lim ustidan g'alaba qilganligini ko'rsatib berdi. Umuman shoir asarlarida optimistik ruh ustun turadi.

Shu davrda yashagan turkman shoirlaridan biri Kaminadir. U ajoyib lirik va satirik she'rlar muallifi sifatida turkman adabiyoti tarixida iz qoldirgan. Uning she'rlari xalq orasiga shu qadar singib ketdiki, natijada ular xalq og'zaki ijodiga aylanib ketdi. Kaminaning nomi Mashrab, Nasriddin Afandi nomiga o'xshab turli rivoyatlarning, latifalarning bosh qahramoniga aylanib qoldi. U xalq latifalarida tadbirkor, dono, qahramon sifatida gavdalanadi. Shoir o'z davrining turli illatlarini, poraxo'r va tovlamachi amaldorlarni, ruhoniylarni qattiq tanqid qiladi. Ma'lumki, shoirning asli ismi Muhammad Vali bo'lib, «Kamina» uning taxallusidir. Bu «kamtarlik, kambag'allik» kabi ma'nolarni anglatadi. U Buxoro va Xiva

mudrasalarida o'qigan, lekin yo'qchilik tufayli tahsilni oxiriga yetkaza olmagan. Shoir o'z umr yo'ldoshi Qurbonbaxt vafoti munosabati bilan yozgan marsiyasida juda og'ir hayot kechirilanligini ham aytib o'tgan. Buni shoir «G'ariblik» nomli she'rida ham tasdiqlagan:

Qashshog'ligim yildan yilga avj olar,
G'aribning yuziga kim kulib boqar.
Chopishsam, bahslashsam, kurashsam yiqar,
O'ynashsam, o'yinda yutar g'ariblik.

Kamina der: bir kuni kelar shum o'lim,
Birovga to'y, bayram, birovga zulm.

Qayg'urma, injilma, sabr ayla ko'nglim,
Kelibdir, bir zamon o'tar g'ariblik.

Shoir turkman adabiyoti tarixida kuchli satirik shoir sifatida mashhurdir. Uning ko'plab she'rlarida o'zi yashagan davrning illatlari, adolatsiz tuzum, pastkash amaldorlar qattiq tanqid qilingan.

Kamina yaratgan asarlarning yana bir qismi ishqiy-intim xarakterga ega. Shoir bu she'rlarida o'zidan oldingi o'tgan turkman shoirlarining an'anasini davom ettirdi. Ayollardagi vafodorlik va sadoqatni kuyladi, ularni oilaning baxti, xonadonning sultoni deb atadi. Shoirming «Urgulay», «Yaxshi kelin», «Yonimga» she'rlari fikrimizning isboti bo'la oladi.

Keldi qalam qoshli yor,
Ishva bilan yonima.
Kipriklari damba-dam,
Nashtar tiqar jonima.

Men dedimki: «Jon talash,
Ko'zdan oqar qonli yosh.
Boqmading-ku, bag'ri tosh,
Xoli parishonima!»

Shoirning shunga o'xshash ko'plab she'rlariga kuy bastalanib, ular o'zbek xofizlari tomonidan ham ijro etilib kelinmoqda. Shoirning nomi bilan bog'liq xalq orasida ko'plab latifalar ham mavjud. Bular Mashrab, Mushfiqiy haqida to'qilgan latifalar bilan bir qatorda turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yashab ijod etgan shoir Miskin Qilich 8 yil Buxoro madrasasida ta'lim olgan, fors va arab tillarini chuqur o'rgangan, o'z davrining savodli ziyolilaridan biri edi. U o'qituvchilik qildi. Turkman folkloridan ko'plab dostonlarni yoddan aytib, xalq o'rtasida baxshi sifatida ham mashhur bo'ldi.

Misikin Qilich G'oyibberdi nomli yetim bolani o'z qaramog'iga olib, unga dutor chalishni, baxshilikni o'rgatdi. Ana shu yigit shoirning she'r va dostonlarini yozib qoldirgan va Turkmanistonga keng yoyilishiga sababchi bo'lgan. Misikin Qilichning «Botir Napas», «Bekzoda Qurbon» kabi asarlarida o'zaro urushlarda vafot etgan xalq qahramonlarining sarguzashtlari tasvirlangan. Shoirning «Ali» nomli dostoni ham keng tarqalgan bo'lib, unda xalq orasida o'zining jasurligi va mardligi bilan mashhur bo'lgan qahramon obrazi berilgan. Uning she'riining ko'pchiligi pand-nasihath mavzusida yozilgan. Bu she'ri bilan shoir Maxtumquli an'analarini yangi davrda davom ettirdi.

Shunday qilib, turkman klassik adabiyoti o'z milliy xususiyatlariga xos tarzda rivojlandi. Bu adabiyot namunalari e'tibor berar ekansiz, ularda oddiy turkman xalqining og'ir va murakkab hayoti qanday kechganligining guvohi bo'lasiz.

Turkman klassik adabiyoti asarlari asosan didaktik asarlardan iborat ekanligini ko'rib o'tdik. Ma'lumki, turkman ijodkorlarining ko'pchiligi Buxora va Xiva shaharlaridagi madrasalarda o'qigan. Ular o'zbek xalqi bilan tarixda yonmayon va aralashib yashagan. Shuning uchun turkman adabiyotida o'zbek adabiyotining an'analari salmog'i ancha kattadir. Arab alifbosining barcha turkiy xalqlarga bir bo'lganligi sababli ham o'zbek va turkman tilida yozilgan asarlar har ikki xalq vakillariga tushunarli bo'lgan. Masalan Mahtumquli asarlarini o'zbeklar o'zbekcha, turkmanlar turkmancha o'qiy bergan. Turkmaniston territoriyasida madrasalar kam bo'lganligi tufayli xalqning katta qismi savodsiz bo'lgan. Shuning uchun turkman ijodkorlari o'z asarlarini ataylab xalq og'zaki ijodi asarlariga yaqin

qilib yozdilar. Ular asosan pand-nasihah, diniy-ma'rifiy mavzularda bo'lib, qo'shiq qilib aytishga mo'ljallangan asarlar edi. Turkman klassik dostonlarida ham didaktika, qahramonlik mavzulari yetakchilik qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Maxtumquli hayoti va ijodi haqida gapiring.
2. Shoir she'riyatining g'oyaviy- estetik xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Maxtumquli va Navoiy asarlarining o'xshashlik tomonlari haqida gapiring.
4. "Zamonlar", "Axtardi" she'rlarining g'oyaviy mazmuni.
5. Maxtumquli ijodining ahamiyati.

Adabiyotlar

1. Turkmenistan turk edebiyati. Ankara. Kultur bakanligi. 1998.
2. Kop-ogly. Turkmenskaya literatura. Moskva. 1972.
3. Tohirov Q. O'zbek turkman adabiy aloqalari. T. 1979.
4. Mahtumquli. Tanlangan asarlar. T. 1976.
5. Kamina. Tanlangan asarlar. T. 1957.

QOZOQ ADABIYOTI. XALQ OG'ZAKI IJODI. QOZOQ FOLKLORI. ABAY QO'NONBOYEV HAYOTI VA IJODI

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga Qozoq adabiyoti va xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot berish;
- ◆ Abayning hayoti va ijodi haqida tushuncha berish;
- ◆ Abayning tarjimonlik faoliyati haqida tushuncha berish;
- ◆ "Qora ko'z" asarini o'rganish;
- ◆ "Iskandar" falsafiy romani haqida tushuncha berish;
- ◆ "Jangchiman", "Qasos olamiz", "O'rmon hokimi" asarlarida ilgari surilgan g'oyalar haqida ma'lumot berish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar Qozoq adabiyoti va xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot oladilar;
- ◆ Abayning hayoti va ijodi haqida tushunchaga ega bo'ladilar;
- ◆ Abayning tarjimonlik faoliyati haqida bilimga ega bo'ladilar;
- ◆ “Qora ko'z” asarini o'qib o'rganadilar;
- ◆ “Iskandar” falsafiy romani haqida tushunchaga ega bo'ladilar;
- ◆ “Jangchiman”, “Qasos olamiz”, “O'rmon hokimi” asarlarida ilgari surilgan g'oyalar haqida bilimga ega bo'ladilar.

Ko'rgazmali qurollar:

Qozoq adabiyoti, A.Qo'nonboyevning asarlari, ma'ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Qozoq adabiyoti va xalq og'zaki ijodi.
2. Abay tarjimon. “Qora ko'z” asari.
3. “Iskandar” falsafiy romani.
4. “Jangchiman”, “Qasos olamiz”, “O'rmon hokimi” asarlarida qahramonlik va vatanparvarlik g'oyalari.

Tayanch so'z va iboralar:

“Qiz jibek”, “Suluv shash”, dostonlari. “Isatay Taymanov” dostoni, Suyunboy baxshi. XIX asr yozma adabiyoti, Abay Qunonboyev asarlari. Ibray Oltinsarin ijodi.

Qozoq xalqi boy madaniy merosga ega bo'lib, ayniqsa uning xalq og'zaki ijodi juda rivojlangan. Tarixda asosan charvochilik bilan shug'ullangan qozoqlarda yozma adabiyot nisbatan keyingi asrlarda paydo bo'ldi. Bu adabiyotning paydo bo'lishida, shakllanishida qozoq xalqi folklorining roli katta bo'ldi. Qozoq oqinlari

kuylagan o'lanlar, dostonlar mavzusi rang-barang bo'lib, ularda xalqning tarixi, turmushi badiiy o'z aksini topgan. Qo'blandi botir, Erjarg'in va Qambar botir kabi xalqahromonlarining sarguzashtlarini kuylovchi asarlar, tadbirkor va dono Aldarko'sa haqidagi latifalar, turli marosim qo'shiqlari, ertaklar qozoq folklorining asosini tashkil etadi.

Qo'blandi botir haqidagi dostonlarning ko'plab variantlari mavjud. Bu epos qozoq xalqining bebaho madaniy merosi hisoblanadi. Bu eposning variantlari Qrim-tatar va qoraqalpoq kabi turkiy xalqlar og'zaki ijodida ham uchraydi. Qo'blandi botir haqidagi dostonni V.V.Radlov, I.Oltinsarin, S.Sayfulin singari mashhur kishilar xalq oqinlaridan yozib olgan. Ana shulardan eng mukammal varianti Marabay Kulbayev va Merganbay degan oqinlardan yozib olingan variantlardir.

Bu eposda Qo'blandi botirning o'z yurtini chet ellik bosqinchilardan himoya qilishdagi jasoratlari kuylanadi. Hikoya qilinishicha, Qoraqipchoq urug' boshliqlaridan biri To'xtaboyning uzoq vaqtlar farzandi bo'lmaydi. U Xudodan farzand so'rab iltijo qilgandan keyin, uning Onalik degan xotini bir o'g'il va bir qiz tug'adi. O'g'liga Qo'blandi, qiziga Qaldirg'och deb ism qo'yadi.

Qo'blandi botir yoshligidan baquvvat bo'lib o'sadi. Olti yoshida u katta qahramonliklar ko'rsatib, qizilboshlarning zo'r paxlovonini yengadi. U o'n ikkita xonning o'g'illari ustidan g'olib keladi. Qizil boshlar podshohi Ko'ktimxonning Ko'rtka nomli go'zal qizini musobaqada yutib chiqib unga uylanadi.

Ko'rtka juda aqlli ayol bo'lib, Qo'blandi botir doimo u bilan maslahatlashib ish qiladi. Ko'rtka Qo'blandiga ot tanlaganda yilqidagi bug'oz biyani ol deb maslahat beradi. Keyin undan tug'ilgan taychoq Qo'blandi botirning mashhur oti 'Toyburil bo'lib yetishadi.

Qizilboshlar xoni xujum qilib, ko'p vayronagarchiliklar keltiradi. Qozoqlarning Qirli va Sirli degan shaharlarini bosib olib, xalqini qul kilib olib ketadi. Ana shu xalqni ozod qilishda Qo'blandi botir ajoyib qahramonliklar ko'rsatadi. U Qoraman, Oqko'zi, Qorako'zi, Qo'shdavlat kabi botirlar bilan birgalikda qizilboshlarni yengadi, xalqni ozod qiladi.

Qo'blandi botir Qoraman botir taklifi bilan qalmoqlar xoni Ko'biktiga qarshi jang qiladi. Lekin bu jangda qalmoqlar hiyla ishlatib Ko'blandi va Qoramanni

asirga oladi. Ularni choxga tashlaydi. Ko'biktixonning qizi Qorlig'a Qo'blandi botirni sevib qoladi va ularga zindondan qochib ketishiga yordam beradi. O'zi ham bular bilan birga qochadi. Chunki bu qizning onasi asli musulmon bo'lib, yoshligida qalmoq xoni olib qochib ketgan bo'ladi. U o'layatgan paytda qiziga albatta musulmon yigitiga turmushga chiqishini vasiyat qilgan edi. Bularga Kubiktixon yetib oladi. Ko'blandi Qarlig'a yordami bilan Ko'biktixonni o'ldiradi. Dostonning ayrim variantlarida Ko'blandi choxda yetti yil yotdi deyilsa, ba'zilarida esa o'n olti yil deyiladi. Ko'blandi botir choxda yotgan payt qalmoqlar xoni o'z o'g'li Birshimboyni qozoqlarga dushman bo'lgan Alshagirxonga yuboradi. Bular ikkalasi birlashib, himoyasiz qolgan Qo'blandi botir urug'ini bosib oladi. Keyin Ko'blandi botir Alshagirxonni yengib, yurtini ozod qiladi. Ko'blandi botirning xotini Ko'rka o'g'illi bo'ladi. Unga Begimboy deb ism qo'yadi. Bu ham otasidek mashhur qahramon bo'lib yetishadi, o'z urug'ini xalqini dushmanlardan himoya qilishda katta jasoratlar ko'rsatadi. Eposda diniy rivoyatlarga ham katta e'tibor berilgan. Ko'blandi botirni doimo Qirq chiltanlar qo'llab yuradi. Uning boshida bir oq bulut doimo soya solib yuradi. U ba'zan xudoni unutgan paytlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Qolmoq xoniga asirga tushishda ham xuddi shunday bo'lgan edi. Shunga qarab, bu epos qozoqlar musulmonlikni qabul qilgandan keyin to'qilgan bo'lishi mumkin. Yoki bu diniy rivoyatlarni keyingi davr baxshilari qo'shgan bo'lishi ham mumkin. Eposdagi ko'plab voqeyalar bizga o'zbek dostoni «Alpomish»ni eslatadi. Bu esa bu ikki xalqning qadimgi ildizlari bir joyga borib taqalishidan dalolat beradi.

«Yer Targ'in» eposini esa taniqli olim N.Ilminskiy Marabay baxshi tilidan 1862 yilda yozib olgan. Eposda hikoya qilinishicha qadim zamonda qirg'iz urug'idan bo'lgan Targ'in botir o'z qabiladoshlaridan birini o'ldirib, Qrim xoni Oqchxonning yurtiga qochib ketadi va uning xizmatiga kiradi. Xon o'z dushmanlari Olalay va Bulalay xonlarga qarshi jang qiladi. Bu jangda Targ'in botirning ko'rsatgan katta qahramonliklari tufayli Oqchxon g'olib keladi. Shundan keyin xon qizi Oqyunus Targ'in botirni sevib qoladi. Lekin otasi qizini xon urug'idan bo'lmagani uchun unga berishga rozi bo'lmaydi. Keyin Targ'in Oqyunus bilan qochib ketadi. Xon ularni kim quvib yetsa, qizni o'sha oladi deb aytadi. Ko'p yigitlar ularga yetib olishga harakat qiladi. Lekin yo'lda ularning

barchasi qaytib ketadi, chunki Targ'inni ular hurmat qiladi. Faqat bir keksa botir jangchi Qartixo'ja ularga yetib oladi. Qoidaga ko'ra birinchi o'qni yetib olgan odam otish kerak. Keksangchi ataylab Targ'in botirga o'qni tegdirmay otadi. Buni sezgan botir xon qizini tashlab, yolg'iz ketishga rozi bo'ladi. Lekin keksangchi bilan Oqyunus bir-biri bilan o'lan aytishadi. Bunda Oqyunus yutib chiqadi. Keyin Qartixo'ja bu ikki yoshga omad tilab, o'z yurtiga qaytib ketadi. Keyin Targ'in botir Xonzodaxonning xizmatiga kirib, ularning qalmaq bosqinchilaridan himoya qiladi. U daraxtdan yiqilib o'mirtqasi chiqib ketadi. Uzoq vaqtlar kasal bo'lib yotadi. Ana shu kasallik paytida uning do'st-dushmani bilinadi. Xalqning shunday botiridan hyech kim xabar olmay qo'yadi. U achchiqlanib joyidan keskin harakat bilan turadi, ana shunda chiqib ketgan o'mirtqa suyaklari o'z joyiga tushadi. U yana qahramonliklar ko'rsatadi. Ikki o'g'illi bo'ladi. Kichik o'g'li besh viloyatning xoni bo'ladi. U Oqyunus bilan tinch-totuv uzoq yillar yashab dunyodan o'tadi. Eposda qozoq xalqining etnografiyasiga oid ko'plab ma'lumotlar keltirilgan. Xalq qo'shiqlari, maqollarari ko'plab qo'llangan.

Er-Targ'in botir haqida Qrim xalq og'zaki ijodida ham ko'p rivoyatlar bor. Ularning birida Targ'in Mamayxonning yaqin do'sti bo'lgani. Botirak degan polvon bilan jang qilib yarador bo'lgani, keyin Mamayxon Botirakni o'ldirib uning boshini yorug' dunyoda oxirgi nafasini olayotgan do'sti Targ'inning oyog'i ostiga tashlagani, shundan keyin Er-Targ'in bu dunyodan rozi bo'lib ko'z yumgani hikoya qilinadi.

Tarixdan ma'lumki, qozoq xalqi bilan kalmiqlar o'rtasida ko'p janglar bo'lgan. Ko'chmanchi charvodor bo'lib, tarqoq yashagan qozoq ovullariga kalmiqlar doimo bosqinchilik yurishlari qilib turgan. Qozoqlar birlashib, ularga qarshi jang qilishga o'sha paytdagi tarixiy muhit imkoniyat bermagan. Shuning uchun qozoq folklorida ana shu doimo xavf solib turgan dushmanga nisbatan afsonaviy botirlar obrazi ko'plab uchraydi. Xalq o'zini himoya qiladigan shunday botirlarni orzu qiladi. Er Targ'in eposida ham ana shu g'oya yetakchilik qiladi.

«Qambar-botir» dostoni ham qozoq folklorida keng tarqalgan asarlardan biri. 1898 yilda «To'qson uyli tobir» nomi bilan Qozonda bosilib chiqqan. Mukammal variantlaridan biri ma'rifatparvar A.Divayev tomonidan 1922 yilda Toshkentda nashr etilgan.

Dostonda hikoya qilinishicha, No'g'ayli urug'idan bo'lgan Azimboy degan kishining olti o'g'li va Nozim nomli bir qizi bo'ladi.

Azimboy ana shu qizi kimni yaxshi ko'rsa, o'shanga beraman deb no'g'ayli urug'i va o'zbeklarning o'n ikki urug'idan mashhur kishilarni mehmonga chaqiradi. Lekin chaqirilganlarning birortasi Nozimga yoqmaydi. Qiz bir vaqtlar ovda asrlonni o'ldirgan Qambar-botirni yaxshi ko'radi. Lekin Qambar-botirni Azimboy chaqirmagan edi. Bir kuni qizning ovulidan o'tayotgan Qambarni Nozim ko'rib, uni o'z o'toviga taklif qiladi. Lekin Qambar xalq ko'rsa uyat bo'ladi deb, qizning taklifini rad etadi. Buni sezib qolgan qizning akalari Kambar-botirni o'ldirmoqchi bo'ladi. Lekin qizning kichkina akasi Olchi O'roz ularni bu yo'ldan qaytaradi. Nozimning go'zalligini eshitgan Qalmoq xoni Maxtumxon Qulmambet degan kishini qizga sovchi qilib yuboradi.

Olchi O'roz bundan achchiqlanib, sovchining quloq, burnini kesib qaytaradi. Bundan Maxtumxon nihoyatda achchiqlanib butun No'g'ayli urug'ini kirib tashlamoqchi bo'ladi. Bundan xabar topgan Azimboy Qambarni yordamga chaqiradi. Qambar botir Qolmoq xoni Maxtumxon bilan yakkama – yakka jang qilib, uni o'ldiradi. Keyin qolmoqlar no'g'ayli urug'iga urush e'lon qiladi. Bu urushda Kambar botir, Olchi O'roz va qozoqlar tarafga o'tgan Qulmambet qolmoqlarga qarshi kurashda katta jasoratlar ko'rsatadi. Dushmanning ko'pi o'lib, qolganlari qochib ketadi. Kambar botir Nozimga uylanib, uni o'z yurtiga olib ketadi. Eposning qisqacha mazmuni shundan iborat.

Asarda to'qson uyli urug'ini himoya qilib, ularni tinch-osoyishta hayot kechirish uchun dushmanlarga qarshi kurashgan Kambar-botir obrazi juda yorqin aks ettirilgan. Boshqa dostonlardagi kabi bu dostonda ham xalq o'z orzu-umidlarini mard, jasur yigitlar obrazi orqali ko'rsatadi. Chunki bu asarda qaysi xalqning yigitlari mard, jasur, aqlli bo'lsa, uni hyech qanday dushman zabt etomaydi, el-yurt tinch, osoyishta va baxtli yashaydi degan g'oya hukmron. Asrlar davomida qolmoqlar zulmidan ezilib kelgan qozoq xalqi o'z og'zaki ijodida Kambar-botir singari mard, jasur yigitlarning tug'ilib, xalqni ozod qilishni orzu qilib kelgan.

Qozoq folkloridagi «Alpomish» dostonida ham xuddi ana shu mavzu yetakchilik qiladi. Alpomish ham o'z xalqini dushmandan himoya qiladi. O'tda

yonmas, qilich o'tmas, suvda cho'kmas kabi botirlar haqida xalq orzu qilgan Alpomish siyomosidagi qahramon ana shunday xususiyatlarga ega bo'lgan. Alpomish ko'ng'iroq urug'idan, u Boysunda voyaga yetgan, otasi Boyburi, sevgilisi Shekti urug'idan bo'lgan Sariboyning qizi Gulbarchin. Dostonning o'zbekcha variantida esa Boybo'ri va Boysarilar aka-ukalardir. Qozoq xalqidagi urf-odatga binoan esa bir urug'ning yigiti shu urug'ning qiziga uylanmaydi. Shuning uchun Alpomishning sevgilisi boshqa urug'dan qilib berilgan bo'lishi kerak.

«Alpomish» eposining tadqiqodchilaridan biri V.Jirmunskiy bu asarning paydo bo'lish davrida hali turkiy xalqlar millatlarga ajralmagan edi deb ta'kidlaydi. Haqiqatan ham, «Alpomish» eposi eng qadimgi epos. O'zbekistonda uning ming yillik yubileyining nishonlanishi ham shundan dalolat beradi. Bizningcha bu eposning «yoshi» bundan ham uzoqroq bo'lishi kerak.

Alpomish yovuz kuchlarga qarshi kurashuvchi qahramon sifatida tasvirlangan. Negaki, u o'z urug'idan bo'lgan zolim Ultonni, Qalmoq xalqini ham ezib yotgan Toychaxonni o'ldirib, shu xalqlarga tinch-osoyishta hayot kechirishga imkoniyat yaratadi, qalmoq polvonlari bilan jang qiladi. Lekin ularning ichida mard, jasur Qorajonni o'ziga qiyomatlik do'st qilib oladi. Shuning uchun Alpomishni qalmoqlarga qarshi kurashdi, degan fikr bir yoqlamali. Alpomish yovuz kuchlarga qarshi kurashgan qahramon obrazi sifatida mashhurdir.

Qozoq xalqining «Qo'zi-ko'rpesh va Boyan suluv» nomli eposini dastlab V.V.Radlov to'liq yozib olgan va uni 1870 yilda nashr etgan. Keyinchalik ham bu asarning tanqidiy teksti M.Avezov va S.Muqanov singari adiblar tomonidan atroflicha tahlil qilinib, bir necha marta nashr etilgan. 1939 yili talantli yozuvchi G'.Musrepov ushbu doston mazmuni asosida to'rt pardalik drama yozdi. Bu asar asosida kino ham suratga olingan. Asar bir necha chet tillariga ham tarjima qilingan.

«Qo'zi ko'rpesh va Boyan suluv» dostonida Qo'zi va Boyan o'rtasidagi muhabbat kuylanadi. Qizning otasi Qoraboy yetim va kambag'al yigit Qo'ziga qizini bermaydi. U o'z qavmi bilan boshqa tomonlarga ko'chib ketadi. Qoraboy o'ta ketgan xasis, shafqatsiz bo'lib, faqat o'z qo'ylari va yilqilarining sonini

ko'paytirishni o'ylaydi. Hatto o'z farzandining taqdirini ham shu mollarga bog'laydi. Uning mirzolaridan biri Qodar ham o'ta ketgan razli, sotqin kimsa.

Qoraboy Boyan suluvni Qodarga bermoqchi bo'ladi. Lekin qiz bunga turmushga chiqishga rozi emas. Shundan keyin u qizni izlab kelgan Qo'zi ko'rpeshni halol kurashda yenga olishga ko'zi yetmagaach, uxlab yotgan joyida uni otib o'ldiradi. Keyin Boyan suluv ham o'ladi. Qodarni quduqqa tashlab o'ldirtiradi. Asar oxirida bosh qahramonlar fojiali halok bo'ladi. Qo'zi ko'rpesh va Boyan suluvlarning qabridan qizil gullar o'sib chiqadi. Ularning o'rtasidan qora tikan o'sib chiqadi. Xalq buni Qodarning yovuz ruxi deb ataydi. Bu asar syujeti qandaydir tarafi bilan «Toxir va Zuxro» xaqidagi o'zbek dostonidagi voqialarga o'xshab ketadi.

Bu asar qozoq xalq og'zaki ijodida juda mashhur bo'lgan liro-epik doston bo'lib, shu asar asosida muzikali dramalar yaratilgan. Qo'zi-ko'rpesh va Boyan suluvlarning samimiy, pokiza muhabbati asrlar davomida o'quvchilarga ibrat bo'lib kelmoqda.

«Qiz Jibek» dostoni ham liro-epik dostonlardan bo'lib, xalq orasida ancha mashhurdir. Bu asarda ikki yoshning o'rtasidagi chin muhabbatga o'sha davrdagi ko'pgina yaramas urf-odatlarining to'siq bo'lganligi tasvirlangan. Go'zal va oqila qiz Jibek To'lagan degan yigitni sevadi. Lekin yigitning otasi Bozorboy bular o'rtasidagi muhabbatga to'siq bo'ladi. To'lagan otasining qarshiligiga qaramay qizni izlab, uning yurtiga ketadi. Yo'lda esa uni Bekejon boshliq o'g'rilar orqasidan otib o'ldiradilar. Bekejon ham Jibekni olmoqchi bo'lib sovchi qo'ydirgan va rad javobini olgan edi. Qolmoq xoni Qo'ren Jibekni zo'rlik bilan o'ziga xotin qilmoqchi bo'lib, uning yurtiga qo'shin tortib keladi. Lekin tadbirkor va oqila qiz Jibek aytishuvda Qo'renni yengadi. Bir hiyla bilan uning uchqur otini olib, sevgilisining yurtiga qochib ketadi, chunki To'legan agar men seni baxtli qilolmay o'lib ketsam, ukam Sonsizboyga tegasan deb vasiyat qilgan edi. Musulmon bo'lmagan qalmoq xoni, Qo'renga xotin bo'lishdan ko'ra, qiz ana shu vasiyatni bajarishni afzal ko'radi.

Ko'pgina dostonlarda sevgilisi vafotidan keyin qizlar o'zlarini o'ldiradilar. Bu asarda esa oqila qiz Jibek ana shu an'anaga qarshi borib sevgan yigiti vasiyatini bajarishga ahd qiladi. Haqiqatan ham, hayotda bu ko'p uchraydigan hodisa.

Ko'pchilik turkiy xalqlardagi, jumladan, qozoqlardagi urf-odatlariga ko'ra ham akasining bevasini ukasiga qaratishlar ko'p bo'lgan. O'sha tarixiy sharoit shuni taqozo etgan. Bu asar finalining ham shunday yakunlanishi uning hayotiyligini ta'minlagan.

Qozoq xalq og'zaki ijodida tarixiy dostonlar ham anchagina uchraydi. Yozma adabiyotning nisbatan keyinroq shakllanishi ham tarixiy dostonlarning ko'plab yaratilishiga sabab bo'lgan. Qozoq xalqining chet el bosqinchilariga va o'zining zolim xonlariga qarshi olib borgan kurashi bu dostonlarning asosiy syujetini tashkil etadi. Ana shunday dostonlardan biri «Beket haqidagi afsonadir». Beket haqidagi rivoyat XIX asrga taalluqli. Beket tarixiy shaxs bo'lib 1822 yilda tug'ilgan.

Ma'lumki, Isotay va Maxambet qo'zg'olonlari bostirilgach, xalqning bosqinchi ruslarga nafrati yanada kuchayib bordi. 1852-53 yillarda Yeset va Beket boshchiligida zulmga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. 400 jangchiga ega bo'lgan Beket jangda o'zlaridan ancha ko'p bo'lgan sulton Aristinni yengadi va sultonning o'zini o'ldiradi. Keyin sulton Boymag'ambet isyonchilar bilan sulh tuzishni bahona qilib hiyla ishlatadi. Sulx tuzish uchun kelgan Beket va Ernazarni tutib olib Sibirga surgun qiladi. Yeset isyonni davom ettiradi, lekin ko'p o'tmay oq podsho tomonidan gunohi o'tilishi sharti bilan kurashni to'xtadi. Ana shu xalq qo'zg'oloni 1858 yilgacha davom etdi. Isyonchilar boshliqlari haqida qo'shiqlar, dostonlar to'qilgan. Bizgacha «Botir Beket haqida qo'shiq» degan doston yetib kelgan. Bunda Beketning jangi maydonida qanday jasoratlar, qahramonliklar ko'rsatgan, o'z qo'li bilan dushman jangchilarining boshlig'i Aristinni o'ldirgani yuqori pardalarda kuylangan.

«Isotay va Maxambet» dostonida, qozoq xalqining 1836 yilda zulmga qarshi qo'zg'oloni haqida hikoya qilingan. Doston muallifi Ig'ilman Shorekov isyonchilarning boshliqlari Isatay va Maxambetning jasoratlari bilan birga, yana

Ko'plab xalq qahramonlarining obrazlarini ham tasvirlagan. Masalan, Jangirxon isyonni bostirish uchun Qorovulxo'ja Bobojon o'g'li degan qo'mondoniga topshiradi. U ko'p kuch to'plab isyonchilardan Tani botir va Qoldiboy botirni asirga oladi. Qoldiboy isyonchilar boshlig'i Isatoy yashiringan joyni qancha qiynoqqa solsada, aytmaydi va dushmanni xuddi qadimgi «Shiroq»

afsonasidagidek aldab, boshqa tomonga olib boradi. Bular haqiqatda bo'lib o'tgan tarixiy voqyealar bo'lib, Chor Rossiyasi arxivlari hujjatlari ham buni tasdiqlaydi.

Oqin bu qo'zg'olonning asosiy sababini xalqning mol boqadigan yaylovlarining bir tomondan ruslar bosib olganini, qolganini esa o'zlarining xonlari, sultonlari egallab olgani va xalqning boshiga ko'plab og'ir soliqlar solinganida deb ko'rsatadi. U Jangirxonning mamlakatni o'ta ayyorlik bilan boshqarayotganini misollar bilan ko'rsatadi.

Jangirxon bobosi Abulxayrxondan qolgan vasiyatga binoan davlatni boshqarishda juda ulkan kuch bo'lgan yolg'ondan foydalandi. Uning «yana xalqqa turli va'dalar berib, miyasini chalg'itib tur. Ulardan nafratlansang ham, lekin o'zingni juda mehribon qilib ko'rsatishga harakat qil. Natijada ular seni mehribon yurtboshi, otamiz deb atasin. Iloji boricha ularning orasiga dushmanlik urug'ini sep, ular bir-birini ko'rolmay urush-janjal qilib tursun. Sen esa ulardan ustalik bilan foydalan. Sen hyech vaqt xalqni birlashtirma, ularni turli tomonga tarqatib yubor, ular faqat oilasini boqishni o'ylasin. Agar ular birlashib, senga qarshi kurashsa tamom bo'ldim deyaver, uni to'xtatadigan hyech qanday kuch yo'q. Boshqa sultonlardan ham yordam olganingda buni bajarolmaysan.

Bunday paytda ko'ch-qo'raningni olib boshqa davlatga qochib ketishingga to'g'ri keladi», degan nasihatlarini eslaydi.

Tengsiz janglarning birida qo'zg'olonchilar boshlig'i Isatay vafot etadi. Shundan keyin uning safdoshlari turli tomonlarga tarqalib ketadi. Isatoyning eng yaqin do'sti Maxambet botir esa Xivaga yaqin joyga kelib yashirinadi.

Qozoq xalq og'zaki ijodida xalq oqinlari, jirovlari katta rol o'ynagan. Buxor Jirov, Nisanboy, Do'sxo'ja Maxambet O'temisov, Halilboy Mambetov singari mashhur oqinlar ko'plab asarlarini o'zlari ham ijod qilishgan. Masalan, Maxambet O'temisovning "Isatay Taymanov" dostonida xalq qo'zg'olonchilarining boshlig'i, ozodlik va mustaqillik uchun kurashdaqahromanlarcha holok bo'lgan Taymanov obrazi tasvirlangan.

Qozoqlarda xalq baxshilarining bir-biri bilan aytishuvi musobaqalarga aylangan. Ana shu aytishuvlarda ularning talanti, mahorati aniqlanadi. Mashhur oqin Birjon Sol bilan oqinalardan Soraning aytishuvi yoki Suyunboy baxshi bilan Ko'nekeyning aytishuvlari xalq orasida keng tarqalgan. Bu aytishuvlar

hyech qanday tayyorgarliksiz, eksproment (badiha) tarzida o'tkazilar edi. Baxshilar qancha tez va qiziqarli qilib she'r to'qisa, o'shanga qarab baxolangan.

Hasan Qayg'u haqidagi rivoyatlar qoraqalpoq, no'g'ay, qirg'iz va qozoq kabi turkiy xalqlar folklorida ham uchraydi. Ularda tasvirlanishicha, bu oqin butun umrini xalq baxt-saodati uchun, uning tinchligi uchun bag'ishlagan. U o'z el-yurtining kelajagi uchun doimo bezovta bo'lib qayg'urib yashagan. Shuning uchun ham uning nomiga «Qayg'u» laqabi ham qo'shib aytiladi. U o'zining Jelmoya tuyasi bilan yurtni kezib yuradi, qozoqlarga yaxshi yaylovlar izlab Xitoy, Kashg'ar, Qo'qon, Xiva, Buxoro, Eron kabi joylarda bo'ladi.

Rossiyaning chegarasigacha bo'lgan joylardan el yurti uchun ma'qul joylar izlagan degan rivoyatlar bor. Uning yashagan davrini XV-XVI asrlar deb taxmin qilinadi. U birinchi qozoq oqinlaridan bo'lib, Hasan Jirov nomi bilan ham mashhur bo'lgan. Ma'lumki, jirovlar folklor bilan yozma adabiyot o'rtasida ko'prik vazifasini o'tagan. Ular qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga juda katta hissa qo'shgan.

Hasan Qayg'u Jonibek xon davrida yashagan, u ayrim she'rlarida Jonibekka nasihat qilib, turkiy xalqlarni birlashtirib, inoq bo'lib yashasang, hyech qanday dushman senga teginolmaydi deydi. Shoiring «Nega bilmaysan», «Qayli, qayli zomonlar», «Ey xon, men senga aytсам», «Xo'sh, omon bo'l, Jonibek, endi meni ko'rmaysan» kabi ko'shiqlari juda mashhur bo'lib, hozirgacha o'zining badiiy qimmatini yo'qotgani yo'q. XU-XU1 asrlar qozoq xalqi tarixini biz Hasan Qayg'u va u bilan zamondosh bo'lgan jirovlarning asarlari orqali bilib olamiz.

XUsh asr qozoq xalqi tarixida katta o'zgarishlar bo'lib, uning territoriyasiga bir tomondan jungarlar va xitoylar, ikkinchi tomondan ruslar bostirib keldi. Qozoq urug'larining o'zaro urushlari ham xalqning tinkasini quritib yubordi. Bu davrda xon Ablay markazlashgan davlat qurishga harakat qildi. Rossiya asta-sekin qozoqlarning kattagina territoriyasini bosib ola boshladi. Ana shu voqialar qozoq okinlarining yetakchi mavzusiga aylandi. Mashhur oqin Buxor Qalkamonov ijodida ham ana shu o'zgarishlar o'z aksini topgan.

Buxor jirov Qalkamanov ((1693-1787) qozoqlarning Arg'in urug'idan bo'lib, Qalkaman botirning o'g'lidir. Buxor Jirov ham katta urug' boshliqlaridan biri bo'lib, Ablayxonning eng ishonchli biylaridan bo'lgan. Ayrim ma'lumotlarga

qaraganda xon Ablay doimo Buxor Jirovdan maslahat olib turgan. Bu oqin o'sha davrdagi davlat siyosatiga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning «Ey Ablay», «Qayerga ketayapsiz, kareylar», «Bu dunyoda hyech narsa abadiy emas», «Istagim», «Galdek-seren bilan urush», «Qarilik haqida» kabi ko'plab she'rlari yetib kelgan.

Masalan, u «Ablay» nomli she'rida xonni ruslarga qarshi katta jangga tayorlanayotganini qoralaydi. Bu jangda ko'p begunoh qonlar to'kiladi, yaxshisi ruslar bilan kelishish kerak degan taklif kiritadi. Xon Buxor jirovning gapiga kirib ruslar bilan tinchlik shartnomasini tuzadi.

Shu bilan birga, Buxor Jirov xalqni qanday qilib bo'ysindirish kerakligi haqida xonga maslahatlar beradi. Ablay tomonidan quvg'in qilingan Karey urug'iga murojaat qilib, xonning buyrug'ini so'zsiz bajarish kerak degan fikrlarni aytadi. Buxor Jirov she'rlarida ham, siyosiy faoliyatida ham qozoq xalqi urug'larini birlashtirishga harakat qilgan. Ablayxon boshchiligida markazlashgan, kuchli qozoq davlati qurish uchun Buxor Jirov «Istagim» she'rida xalqqa murojaat qiladi. 1723-1744 yillarda jungarlarning bostirib kelishi qozoq davlatining tarqalib ketish xavfini tug'dirdi.

Ana shunday qaltis vaziyatda xon Ablay Buxor Jirov maslahati bilan juda to'g'ri siyosat olib borib, qozoq davlatchiligini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldi.

Shoirning «Qariliq haqida» she'rida inson hayoti haqida ko'pgina falsafiy fikrlar bayon etilgan. Yoshlik va keksalik, xayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik haqida hikmatli fikrlar yuritiladi. Buxor Jirovning ko'pgina asarlari bizgacha yetib kelmagan. Yetib kelgan ozgina she'rlaridan ma'lumki, u juda talantli, falsafiy shoir bo'lgan. Bu she'rlar badiiy tomondan ham yuksak darajada yaratilgan.

Maxambet O'timisov (1804-1846) qozoq xalqining talantli isyonkor shoirlaridan biridir. Ma'lumki, 1836-1937 yillarda qozoq xalqining juda katta qo'zg'olonlari bo'lib, xalq zulmga bosqinchilarga qarshi ko'tariladi. Ana shu qo'zg'olonga rahbarlikni Isatay Taymonov boshqargan.

Mashhur oqin Maxambet O'timisov ana shu Isatoy botirning eng yaqin yordamchisi, safdoshi bo'lgan. Maxambetning she'rlarida ona-vatanga va xalqiga muhabbat birinchi o'rinda turadi. Shoirning «Nima yaxshiroq», «Bundan menga nima foyda», «Isyonga chorlov» kabi she'rlarida bu yaqqol ko'zga tashlanadi.

Uning ko'pgina she'rlari Isatoy Taymonovga bag'ishlangan bo'lib, bularda qo'zg'olonchilarning ko'rsatgan qahramonliklari va jasoratlari kuylangan. Ayniqsa Isatoy botirning el-yurt baxti uchun ko'rsatgan jonbozliklari ko'tarinki ruxda tasvirlangan. Bular shoirning «Isatay jangi», «Qahramon», «Lochinim», «Isatoy vasiyati», «Yomg'irli kun» kabi

She'rlarida o'z aksini topgan. Qo'zg'olon bostirilgach, Maxambet biroz vaqt yashirib yuradi. Lekin u xoin va sotqinlar tomonidan o'ldiriladi. Shoir hammasi bo'lib 42 yil yashadi. Ana shu davrda u qozoq xalqi tarixida o'chmas qahramon bo'lib qoldi. Shoir haqida «Isatoy va Maxambet» nomli doston ham yaratilgan.

Bu davrda Sherniyaz oqin va Almajon Azamatova kabi shoirlar ham yashab o'tgan. Sherniyaz qozoq xalqining eng sevimli shoirlaridan biridir. U ham Isatay boshchiligidagi qo'zg'olonda qatnashgan. Isyon bostirilgach esa Maxambet shoir bilan birgalikda yashirib yurgan. Keyin o'zi Boymuhammad xonga borib gunohini kechirishni so'raydi. Xon Sherniyozni saroyiga ishga oladi. Xon uchun ana shunday, uni maqtaydigan oqin kerak edi. Sherniyaz Isatoy haqida, Boymuhammadxon haqida qo'shiqlar, dostonlar to'qigan. Uning «Qozibiy va Alen to'raga», «Termalar», «Hayot haqida» she'rlari bizgacha yetib kelgan.

Almajon Azamatova qozoq ayollari ichidan chiqqan mashhur shoira bo'lib, uning «Yetim» degan dostoni bizga meros bo'lib qolgan. Bu dostonda qozoq xalqining XIX asrning birinchi yarmidagi og'ir hayoti, o'z baxti va haq-huquqi uchun olib borgan kurashlari aks ettirilgan. Shoiraning bu dostoni avtobiografik asar bo'lib, asosan o'z boshidan o'tgan voqyealar hikoya qilinadi.

O'zining zo'r ijrochilik mahorati bilan shuxrat topgan oqinlardan biri Janbul Jaboyev edi. U mashhur Suyunboy baxshining shogirdi bo'lgan. U og'zaki ijod namunalaridan ko'plarini yoddan aytib, shu bilan birga o'zi ham ko'plab asarlar ijod qilgan. Uning «Kambag'alning sho'ri», «Sholtaboyga», «Mirzabek volostining boshlig'iga», «Qodirboyning iti» nomli asarlari xalqorasida katta shuxrat topgan.

XIX asrining ikkinchi yarmidagi qozoq adabiyotiga talantli shoirlar kirib keldi. Bu davr qozoq adabiyotida ikkita oqim ko'zga tashlanadi. Birinchisi, realistik ma'rifatparvarlik oqimi bo'lsa, ikkinchisi diniy-ma'rifiy yo'nalishdir.

Diniy – ma'rifiy oqim vakillari bo'lgan Shortanbay, Abubakir, Numon kabi shoirlar ijodida o'zlari yashayotgan davrdan, siyosiy tuzimdan norozilik motivlari

ko'proq ko'zga tashlanadi. Ular qadimgi qozoq xalqi urf-odatlarini, an'analarining unutilib borayotganligidan bezovta bo'lib she'rlar yozdi. Zamondan norozilik, adolatsiz tuzumga nafrat, nadomat motivlari ular asarlarining yetakchi g'oyalari edi. Bu davrda Qozog'istonning barcha xududlari Rossiyaga qo'shib olindi. Qozoqlar yeriga ko'plab ruslar ko'chib keltirildi. 1868 yilda Rus imperiyasining Orenburg va G'arbiy Sibir guberniyalarining cho'l zonalarini mustahkamlash haqidagi maxsus formoni e'lon qilindi. Bu farmonga muvofiq butun qozoq yurtini boshqarish ruslar qo'liga o'tdi. Qozoqlarning xon va sultonlari davlatni boshqarish huquqidan amalda maxrum qilindi. Mamlakatda ruslashtirish siyosati olib borildi. Ana shu o'zgarishlar ko'pgina qozoq ziyolilarining tushkinlikka tushishiga sabab bo'ldi. Qadimgi feodal aristokratiyaning roli pasayishi, yangi kapitalistik munosabatlarning shakllanishi bu davr qozoq adabiyotida o'z aksini topdi. Shuning uchun Abubakir shoir o'z she'rlarida mamlakatni past tabaqadan bo'lgan qullar va kofirlar boshqarmoqda. Bular yurtni vayronaga aylantiradi, chet elliklarga tolon-taroj qilish imkoniyatini ochib beradi. Chunki bularning qonida yurtni boshqarish qobiliyati yo'q, deb asarlar yozdi. Kishilarni qozoq milliy urf-odatlarini, Islom dinini qadrlashga, ularga rioya qilishga chaqirdi. Bu davr qozoq adabiyotidagi realistik ma'rifatparvarlik oqimi vakillari Ibray Oltinsarin, Abay Kunonboyev, Cho'qon Valixonovlar ijodida esa demokratik tamoyillar, yangiliklarni targ'ib qilish, Yevropa madaniyatiga xayrixoxlik seziladi.

Qozoq xalqining ana shu boy og'zaki ijodi, uning yozma adabiyotining shakllanishiga katta ta'sir qildi. Qozoq klassik adabiyotining asoschilari Cho'qon Valixanov, Ibray Oltinsarin, Abay Qo'nanboyevlar ijodi qozoq xalqi og'zaki ijodi bilan yozma adabiyotining o'rtasida ko'prik vazifasini o'tadi. Bu shoirlar bir tomondan, mashhur oqin bo'lgan,

Ikkinchi tomondan esa buyuk ma'rifatparvarlar edi. Ular demokratik yo'nalishdagi qozoq adabiyotining asoschilari edi. XIX asrning boshlarida qozoq cho'llarining bir qismining Rossiyaga qo'shib olinishi natijasida xalq hayotida muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Progressiv dunyoqarashdagi fikrlarga ega bo'lgan rus intelligensiyasining ta'siri natijasida mahalliy qozoq ziyolilari ham shakllana boshladi.

Cho'qon Valixanov (Muhammad Xanafiy) (1835 – 1865) qozoq xonlaridan bo'lgan Ablaýning aylodiga mansubdir, uning otasi Chingiz qozoq sultonlarining boshlig'i bo'lgan. Cho'qon Ko'kchatov viloyatining Qo'shmurin degan joyida tug'ilgan. Dastlab musulmoncha maktabda, keyin 1847 yilda Omsk shahridagi kadetlar korpusiga o'qishga kiradi. 1853 yilda kadet korpusini muddatdan oldin muvaffaqiyatli bitirib, rus armiyasida ofiser bo'lib xizmat qiladi.

U tarix, geografiya, etnografiya fanlarini mustaqil ravishda chuqur o'rgandi. 1856 yilda ruslar tashkil qilgan ekspeditsiyada qatnashib, qirg'iz xalqi urf-odatlarini, folklorini yozib oldi. Cho'qon «Manas» eposining mazmunini qadimgi qo'shiqlarni, afsona va rivoyatlarni birinchi bo'lib yozib oldi. Qirg'iz xalqining o'sha davrdagi iqtisodiy ahvolini, maishiy turmushini atroflicha o'rgandi.

1956 yil Cho'qon Valixonov rus davlatining Kuljadagi savdo ishlari bo'yicha vakili bo'lib tayinlanadi. U shu ulkaning etnografiyasini o'rgandi. U harbiy ishlardan voz kechib, Sharq xalqlari tarixi, adabiyoti, etnografiyasi bilan shug'ullandi. U 1957 yilda Rossiya geografik jamiyatining haqiqiy a'zosi qilib saylanadi. 1858 yilda u Qo'shqarni tekshirish uchun tuzilgan ekspeditsiyaga boshliq bo'ldi. Olti oy ichida uyg'ur tilini urganib, shu ulkaning tarixi, geografiyasi, etnografiyasi bo'yicha juda katta material to'pladi, ko'plab eski Sharq qo'lyozma kitoblarni Peterburgga olib keldi.

1860 yilda Cho'qon Rossiya Harbiy ministrligi topshirig'i bilan Buxoro va Issiqko'lining geografik kartasini tuzdi va «Oltisharning holati haqida» nomli kitobini nashrga tayyorladi. U Mashhur yozuvchi M.Dostayevskiy bilan do'stlashdi. 1961 yilda kasalligi tufayli Peterburgdan ketib, o'z yurtida ma'rifatni yoyishga harakat qildi. U «Qirg'izlarda shamanchilik ildizlari», «Qozoq, qirg'izlar shajarasi», «Katta qirg'iz-qaysoq o'rdasi afsona va rivoyatlari» kabi maqolalarini yozdi.

1864 yilda Cho'qon Valixonov general Chernyayevning harbiy ekspeditsiyalarida ishtirok etdi. Avliyo otaning, Toshkentning ruslar tomonidan bosib olinishidagi xunrezliklardan norozi bo'lib, bu ekspeditsiyani tark etadi. Cho'qon Valixanovning ilmiy faoliyatidan ruslar O'rta Osiyoni bosib olish uchun foydalanganini, uning o'zi tasavvur ham qilmas edi. U juda qisqa, bor yo'g'i 30 yilcha umr ko'rdi, xolos. Lekin ana shu qisqa umrida qilgan ishlari bilan qozoq

xalqi tarixida talantli olim, iste'dodli yozuvchi, buyuk ma'rifatparvar sifatida mashhur bo'lib qoldi.

Yana bir qozoq ma'rifatparvari Ibray Oltinsarin (1841 - 1889) Kustanay viloyatida tug'ilib voyaga yetdi. U Orenburg shahrida ochilgan rus-qozoq maktabida o'qidi. Ma'lum muddat kotiblik qildi, keyin esa o'qituvchilik kasbini tanladi. Ibray eski maktablarning talabga javob bermay qo'yganligini bilib, o'zi yangi maktablar ochdi, ularga yangi darsliklar yozdi. U butun ilmini, kuch-qobiliyatini qozoq xalqini savodli, ongli qilishga bag'ishlagan ma'rifatparvar insondir. Ibray Oltinsarin ruslarning ilg'or maorif sistemasidan foydalanib, uni qozoq maktablariga birinchi bo'lib tadbiq etdi. 1864 yili yangi qozoq maktabi ochib, unda o'zi o'qituvchilik qildi. Bu maktab juda yaxshi natijalar berganidan I. Oltinsarinning nomi tezda butun qozoq eliga tanildi. 1887 yilda Irg'izda qozoq qizlari uchun birinchi internat-maktab ochib qozoq xalqi tarixida birinchi bo'lib ayollar uchun maorif masalasini ko'tarib chiqdi.

Ibray Oltinsarin «Qozoq xrestomatiyasi» nomli kitob yozib, unda yosh bolalar dunyoqarashiga mos ko'plab yengil she'rlar, hikoyalar to'plangan edi. Bunga rus va jahon adabiyoti namunalari ham asarlar kiritilgan edi. «O'rmakchi, chumoli va qalding'och» nomli hikoyada mehnat kishini baxtli qilishini, yalqovlik esa insonni tubanlikka yetaklashini obrazli qilib tushuntirib berdi. Uning «Saxiy Xotamtoy» hikoyasida esa halol mehnat qilib, non topish kishining eng yaxshi fazilati deb xulosa keltiriladi. Bu Navoiyning «Xotamtoy hikoyati»dan ta'sirlanib yozilgani bilinib turibti. Uning «Dono qiz» nomli hikoyasida otasi podshoning g'azabiga uchrab qo'li kestirilayotgan paytda, podshoga iltijo qilib, otam o'rniga mening qo'limni kesinglar, chunki u bizning oilamizning yagona boquvchisi, degan qizning taqdiri hikoya qilinadi.

Bulardan tashqari «Ona va o'g'il», «Hasan va Husan», «Og'riqdan ham, og'ir qayg'u» kabi hikoyalari ham ahloqiy-tarbiyaviy mavzuda yaratilgan edi. U bolalarga atab ko'plab asarlar yozdi va chet el adabiyotidan ham anchagina asarlarni tarjima qildi. Yozuvchining «Qipchoq Saidqul» nomli hikoyasida ham o'troqlashib borayotgan qozoqlarning hayotida mehnatning roli haqida gap boradi. Ibray Oltinsarinning yana bir xizmati, u qozoq poeziyasida she'riy yo'lda yozilgan masallar janriga asos soldi. Bunda u rus yozuvchisi I. Krilov an'analaridan

foydalandi. Shoirining «Yoz», «Daryo», «Yoz kelmoqda» nomli she'rlari peyzaj lirikasining go'zal namunalari bo'lib hisoblanadi. U siyosiy va didaktik xarakterdagi she'rlar yozib, bu sohada ham birinchilardan bo'ldi.

Xullas, I.Oltinsarin o'z ijodi bilan qozoq adabiyotida realistik metodning shakllanishiga katta hissa qo'shdi.

XIX asr qozoq adabiyotining, umuman, qozoq klassik adabiyotining eng yirik arbobi Abay Qo'nanboyev (1845-1904) hisoblanadi. Abay ijodi qozoq adabiyotining cho'qqisidir.

Qozoq xalqi Abay yaratgan asarlar orqali birinchi bo'lib dunyoning falsafiy fikrlari bilan tanishishga muvassar bo'ldi. Shoir ijodi Sharq va G'arb adabiyotining sintezlashgan holatidagi novator adabiyotdir. U qozoq adabiyotining asoschisi bo'lish bilan birga, qozoq adabiy tilining ham asoschisidir. O'zbek adabiyotida Navoiy, Turkman adabiyotida Mahtumquli Ozarboyjon adabiyotida Fuzuliy qanday rol o'ynagan bo'lsa, qozoq adabiyotida Abay ham xuddi shunday rol o'ynadi. Abay qozoq poeziyasini yangi realistik yo'nalishga boshlagan novator shoirdir. Shoir ijodining an'anasi sifatida keyinchalik qozoq adabiyotida tanqidiy realizm tomir otdi. Abay buyuk demokrat va ma'rifatpar shoir sifatida o'z davrining ilg'or g'oyalarini asarlarida targ'ib etdi. Abay ijodiy faoliyati haqida juda ko'plab ilmiy ishlar qilingan. M. Avezov «Abay», «Abay yo'li» nomli to'rt tomli roman epopeyasini yozdi. Qozoq adabiyotshunosligida maxsus «Abayshunoslik» bo'limi paydo bo'ldi. Bularning barchasi buyuk shoir ijodining qozoq xalqi madaniyati tarixida nechog'li rol o'ynaganidan dalolat beradi.

Abay Semipalatinsk viloyatida shu o'lkaning og'a-sultoni biy Qunonboy oilasida tug'ilib voyaga yetdi. Uni yoshligida eski musulmon maktabida va madrasada o'qitdi. Keyin uch yil rus maktabida o'qidi. Qattiqqo'l otasi uni o'z o'miga tayyorlash maqsadida davlatni boshqarish ishlariga tortdi. Lekin Abayda bunday ishlarni bajarishga umuman havas yo'q edi. U mustaqil o'qib bilim oldi, rus tilini o'rgandi. Semipalatinskka surgun bo'lib kelgan rus progressiv ziyolilari bilan yaqin munosabatda bo'ldi.

Abay she'rlari xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otishga, o'z haq-huquqini himoya qilishga da'vat etardi. U jamiyatdagi illatlarning ildiziga bolta urib, ularning qayerga borib taqalishini ko'rsatib berdi. Xalqning o'z huquqini tanishi

esa amaldorlarga hyech ham yoqmaydi. Shuning uchun Abayni bir tomondan rus akkupantlari, ikkinchi tomondan maxalliy feodal amaldorlar siquv ostiga oldi. Uning uylarini bir necha marta tintuv qildi, turli tuhmatlar uyushtirdi.

Abay she'riyati rangba-rang va turli mavzularda yozilgan. Qozoq xalqi og'zaki ijodidagi o'lanlar, aytishuvlar bilan hamohangdir. Uning muhabbat lirikasi Sharq she'riyatining go'zal namunalaridan ta'sirlanib yozilganday tuyulsada, unda halqchillik va dardchillik kuchli ko'zga tashlanadi. Olti va sakkiz qatorlik qisqa va mazmunli go'zal she'rlarda shoir o'quvchiga ta'sir qiladigan, uning his-tuyg'usini qo'zg'atadigan fikrlarni bayon etadi. Shoirning bunday she'rlarida rus, umuman, Yevropa she'riyatining an'alarini sezamiz. «Jim-jim ko'nglim, jim ko'nglim» degan misralar bilan boshlanuvchi she'rlari esa qandaydir tomoni bilan Sharq tasavvuf she'riyati an'alarini eslatadi. Chunki bu she'rda shoir insonning ko'ngli, nafi nimalarni tilamaydi. Uni jilovlash lozim, aks holda insonni xarob qiladi, degan fikrlarni aytadi. Abay she'riyati sinchiklab tahlil qilinsa, unda Ahmad Yassaviy she'riyatining an'analari ham anchagina ekanligiga iqror bo'lamiz.

Shoir «Ey muhabbat», «Yigitlar», «Ko'zimning qorasi», «Sho'ri qozog'im», «Ilm urgan» kabi she'rlarida ishq, vatan, ma'rifat mavzularini targ'ib qildi.

Ma'lumki, Abay serqirra ijodkor bo'lib, uning adabiy merosida bir qancha dostonlar ham mavjud. U «Iskandar» «Ma'sud», «Azim afsonasi», «Vadim» kabi dostonlar ham yozgan. U «Ma'sud» nomli dostonida «Ming bir kecha» ertagidagi afsonalarga murojaat qildi. Asar voqialari Bog'dod va uning atrofida bo'lib o'tadi. Dostonda Ma'sud nomli halol va pokiza yigitning bir qariya cholni qaroqchilardan himoya qilib mardlik va jasorati ko'rsatgani, buning evaziga qariya unga pul taklif qilganda, u rad etib bu ishni savob uchun, odamgarchilik uchun qilganini aytadi. Ma'sudni qariya yaxshi tilaklar bilan duo qiladi. Xalqdagi «oltin olma, duo ol» degan maqolga rioya qilgan Ma'sud keyinchalik adolatli shoh bo'lib yetishadi. Aslida bu duo qilgan qariya Xo'jai Xidir edi.

Dostonda ana shu rivoyat asosiy mavzu qilib olinib, Abay uni o'z zamoniga moslab o'zgartirishlar kiritgan. Ma'sud qandaydir arab yigiti emas, balki o'quvchi ko'z oldida oddiy, mard, qozoq yigitiday gavdalanadi. Shoir o'z gumanistik g'oyalarini shu tarzda targ'ib qildi.

Uning «Azim afsonasi» nomli dostoni ham «Ming bir kecha» syujetidan olingan. Ertakdagi «Hasan zargar qissasi» shoir tomonidan o'zlashtirilib, Hasan ismi o'rniga Azim nomi berilgan. Bunda ezgulik bilan yovuzlik, haqiqat bilan yolg'on, ma'rifat bilan jaholat o'rtasidagi konfliktlar ko'rsatilgan. Yovuz chol yosh yigit Azimni jodu qilib, boshiga ko'p kulfatlar soladi. Azimdagi oq ko'ngillik, mardlik, to'g'rilik barcha yovuz kuchlar ustidan g'olib kelishiga yordam beradi. Asar tugallanmay qolgan.

Ma'lumki, Iskandar Zulqarnayn haqida Sharq adabiyotida juda ko'plab asarlar yaratilgan. Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Navoiylarning Iskandar haqidagi dostonlari bunga misol bo'la oladi. Shoir Abay ham ana shu an'analarni davom ettirib, «Iskandar» nomli doston yozgan.

Lekin Abay bu dostonida Iskandarni maqtamasdan, uni tanqid qilish yo'lidan bordi. Asarda Filip o'g'li Iskandarning qo'shni mamlakatlarni bosib olgani bilan qanoatlanmay, katta qo'shin to'plab butun dunyoni bosib olish uchun harakat qilgani, biroq oqibatda bu ishning uddasidan chiqmagani hikoya qilinadi. Iskandar o'z qo'shini bilan jazirama cho'lni kesib o'tib, bir toqqa duch keladi. Tog'ning darasiga kirishda katta oltin darvoza unga to'siq bo'ladi. U qancha urinmasin bu darvozani buzib, narigi tomonga o'tolmaydi. Iskandarning jahli chiqib, darvozani och, men butun dunyo hukmdori Iskandar bo'laman, deydi. Darvoza ortidan esa, bu xudoga olib boriladigan yo'ldagi darvoza, senga esa mumkin emas, degan sado keladi va Iskandarga darvoza ortidan suyak tashlaydi. Bu suyak juda og'ir edi. Uni hyech narsa ko'tara olmaydi.

Bu sirning ma'nosini Iskandarning ustози Aristotel yechadi. U tarozi pallasining bo'sh qismiga bir qisim tuproq tashlaganda, suyak turgan pallasi yuqoriga ko'tarilib ketadi. Abay insondagi ochko'zlikni, dunyoga to'ymaslikni tanqid qilib, uni bir qism tuproq to'ydiradi, degan naql bilan dostonni tugallaydi. Ana shu Iskandar hayotidan olingan bir lavha juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bu ham buyuk shoir Abayning ko'p qirrali olmos iste'dodidan xabar beradi.

Abay qozoq adabiyotida prozaning rivojlanishiga ham munosib hissa qo'shdi. U o'zining mashhur «nasihatlar»ini nasriy yo'lda yozdi. Bu asar Abay ijodida alohida o'rin tutadi. Buni shoirning o'ziga xos falsafiy traktatlari deb atash mumkin. Bunda donishmand shoirning hayot haqida, qozoq xalqi va uning

turmushi to'g'risidagi qarashlari ifodalangan. Inson hayotining turli tomonlariga oid voqeyalar haqida mushohada yuritiladi. Masalan, kitobni qanday mutolaa qilishdan tortib, insonning bu dunyoda yashashdan maqsadi, xalqlarning ahvoligacha ma'lumot beradi.

Abay ko'pgina asarlarni qozoq tiliga tarjima qildi. u rus adabiyotidan A.S.Pushkinning «Yevgeniy Onegin» she'riy romanidan parchalar, M.Yu.Lermontovning 26 she'rini, I.A.Krilovning 20ta masalini qozoq tiliga ag'daradi. U Lermontovning «Xanjar», «Yelkan», «Terek tuhfası» kabi she'rlarini «Demon» poemasidan parchalarni juda mahorat bilan sodda, tushunarli tilda tarjima qildi. «Yevgeniy Onegin»ni esa Abay erkin tarjima qilib, uning mazmunini qaytadan qozoqlarga tushunarli qilib berdi. Bu sharq adabiyotidagi nazira bog'lash usuliga yaqin turadi. Abay bu tarjimasi bilan o'z Oneginini, o'z Tatyanasini yaratdi. Qozoq oqinlari Tatyananing sevgi iztiroblariga to'la bo'lgan Oneginga maktubini xalq o'rtasida o'lan singari kuylab yurgan. Abay o'z tarjimalari bilan XIX asrdagi buyuk rus adabiyotini o'z xalqi orasida targ'ib qiladi.

Abayning o'g'illari Mag'avi va Oqilbeklar ham otasining yo'lidan borib bir qancha asarlar yaratib, qozoq adabiyotining rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shgan. Abayning lirik she'rlari turli mavzularda yozilgan. Lekin ularning ko'pchiligini ilm-hunar o'rganishga, savodli bo'lishga chorlovchi ma'rifatparvarlik ruhidagi she'rlar tashkil etadi. Bu fikrlarimizni shoirning quyidagi misralari ham isbotlaydi.

Yoshlikda bilim izlab yugurmadim
Hayron bo'ldim, biroq yuz o'girmadim,
Ulg'ayganda qarasam, qo'lim quruq,
Kechikib qo'l cho'zdimu, ulgurolmadim
Izlasam, bo'larmidim shunchalik xor?

Abayning muhabbat lirikasi ham samimiy va jozibali misralarda bitilgan. U halq qo'shiqlariga yaqin, sodda va ravon misralarda yozilgan.

Berdim salom, qalamqosh
Senga qurbon mol ham bosh.
Seni o'ylab tunu kun,
Oqar ko'zdan qaynoq yosh.
Asil odam aynimas

Ishq o'tidan qayrilmas,
Ko'rsam ham, ko'rmasam ham,
Ko'ngil andan ayrilmas.

Abay qozoq she'riyatida birinchi bo'lib, realistik doston janrini olib kirdi. Uning "Iskandar" va "Mas'ud" nomli dostonlarida zamondoshlarini hayojonga solib turgan ko'pgina muammo va masalalarni ko'tarib chiqdi. U odob-ahloqma'naviyat va ma'rifat haqida doimo qayg'urib yozdi. Ma'rifatli zamonni qanday qurish yo'llarin axtardi, adolatli tuzumda yashaydigan jamiyatni orzu qildi.

Abay Qozoq prozasining rivojlanishiga ham o'zining katta hissasini qo'shdi. Uning "Nasixat" nomli asari kichik-kichik didaktik hikoyatlardan ibrorat. Ularda Abayning ilg'or ijtimoiy-siyosiy qarashlari va falsafiy mushohadalari o'z aksini topgan. Abay ijodiga rus adabiyotining ta'siri katta bo'ldi. Shoir Pushkinning "Yevgeniy Onegen" romanidan ayrim boblarni qozoq tiliga tarjima qildi. Bu esa qozoq adabiyotida chet tilidan qilingan birinchi tarjima edi. Abay rus imperiyasining bosqinchilik siyosatiniqoraladi va unga qarshi o'z asarlarida fikrlar bildirdi. Lekin ikkinchi tomondan progressiv Rossiya ham bor ekanligini ta'kidlab, undan ibrat olish, qozoq xalqini jaholatdan qutqaradi deb bildi.

Abay O'rta Osiyoda yashovchi turkiy xalqlari ichida o'zbeklarni ma'naviyat va ma'rifat tomondan ilg'or xalq deb bilib, o'z yurtdoshlariga ibrat qilib ko'rsatdi. Shu bilan birga o'zbeklarning iqtisod sohasidagi yutuqlaridan ham o'rnak olish kerakligini uqtirdi.

Shunday qilib, qozoq ma'rifatparvorlari Cho'qon Valixanov, Ibrat Oltinsarin va Abay Qo'nanboyevlar ijodi qozoq yozma adabiyotining shakllanishiga katta hissa bo'lib qo'shildi. Bu yozma adabiyot realistik san'at yo'nalishida vujudga keldi va XX asrqozoq adabiyotining rivojlanishiga poydevor bo'lib xizmat qildi.

Adabiyotlar

1. Qaratoyev M. "Kazakskaya literatura". Moskva. 1980.
2. Abay Qo'nanboyev. Asarlar. T., 1980.
3. Ch.Aytmatov, M.Shaxanov. Cho'qqida qolgan ovchining ohizori. T., 1999.
4. S.Sayfullin. Mashaqqatli yo'l. T., 1984.

QIRG'IZ ADABIYOTI

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga qirg'iz adabiyoti haqida umumiy ma'lumot berish;
- ◆ qirgiz folklori va uning turkiy folklor bilan umumiy jihatlarini o`rganish;
- ◆ Manas dostonini o`rganish;
- ◆ xalq qahramonlik dostonlarining o`ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar qirg'iz adabiyoti haqida umumiy ma'lumotga ega bo`ladilar;
- ◆ qirgiz folklori va uning turkiy folklor bilan umumiy jihatlarini o`rganadilar;
- ◆ Manas dostonini o`rganadilar;
- ◆ xalq qahramonlik dostonlarining o`ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Qirg'iz adabiyoti, folklori, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Qirg'iz adabiyoti haqida umumiy ma'lumot.
2. Qirgiz folklori va uning turkiy folklor bilan umumiy jihatlari.
3. Manas dostoni.
4. Xalq qahramonlik dostonlarining o`ziga xos xususiyatlari.

Tayanch so`z va iboralar:

Xalq tarixi va adabiyoti, ertak, qo'shiq, dostonlar, "Manas" eposi, manaschi baxshilar, Semetey, Seytek, To'xtag'ul Sotilg'anov. Yozma adabiyot, roman, drama "Ken suv"; "Temir" romanlari, T. Abdulmo'minov dramalari.

Qirg'iz xalqi nomi tarixiy manbalarda ko'p uchraydi. Hatto eramizdan oldingi davrga mansub yodgorliklarda ham "qirg'iz xalqi" degan nomga duch kelamiz. Ular asosan chorvachilik bilan shug'ullanib, ko'chmanchilik hayotini uzoq asrlar boshidan kechirdi. Qirg'iz halqi ko'p asrlar davomida chet el bosqinchilarining zulmi ostida bo'ldi. Markaziy Osiyo hududiga bostirib kelgan arablar, mo'g'ullar, qoraxitoylar, qirg'iz xalqini ko'p yillar ekspluatasiya qildi. Keyinchalik qirg'izlar Qo'qon xonlarining zulmini boshidan kechirdi. XIX asrda esa qirg'izlar Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olindi.

Qirg'iz xalqi yozuvga ancha kech, ya'ni 1924 yili ega bo'ldi. Tarixiy taraqqiyot tufayli XX asrda qirg'izlar o'z davlatiga ega bo'ldi.

Qirg'iz adabiyotining tarixi asosan xalq og'zaki ijodi asarlaridan iborat. Turli mavzulardagi ertaklar, qo'shiqlar va dostonlarda qirg'iz xalqining xayoti ularning orzu umidlari aks ettirilgan. Hajviy va yumoristik mazmundagi latifalar Ko'sa va Kal obrazlari orqali berilgan. Aldar Ko'sa haqidagi ertaklarda g'oyaviy o'tkir problemalar ko'tarib chiqilgan. "Ko'rman yek", "Ertobildi", "Ertushtik", "Jonil Mirzo" kabi xalq qahramonlik dostonlari juda mashhurdir. Qirg'iz xalqining butun dunyoga mashhur bo'lgan dostonlaridan biri, shubhasiz, "Manas" eposidir. Bu asarda xalqning ko'p asrlik tarixi, ularning chet el bosqinchilar zulmiga qarshi erk va ozodlik uchun olib borgan kurashi aks ettirilgan. Bu she'riy asarning hajmi nihoyatda katta bo'lib, 500 ming baytni tashkil etadi. U uch katta qismdan iborat. Birinchi qismda Manasning qahramonliklari hikoya qilinadi. Ikkinchi qismda esa Manasning o'g'li Semetey, uchinchi qismda uning nabirasi Seytekning hayoti, sarguzashtlari hikoya qilinadi. "Manas" eposi o'z ichiga ko'pgina dostonlarning qamrab oladi. Bunda Manasning el-yurt ozodligi uchun ko'rsatgan qahramonliklari mahorat bilan tasvirlangan. U qirg'iz elini Afg'on va Qalmoq bosqinchilaridan saqlab qoldi. U Farg'onaga kelib bobodehqondan dehqonchilikni o'rganadi. U turli o'lkalardan kelgan polvonlarning ko'pchiligi bilan do'stlashadi. Umuman, Manas xalqining porloq kelajagi uchun, baxt-saodati uchun kurashgan qahramon sifatida

tasvirlangan. Eposning Semetey va Seytek hayotiga bag'ishlangan qismlarida ko'proq ishq-muhabbat va hayotiy-maishiy mavzularga e'tibor berilgan.

Qirg'iz baxshilarining ko'pchiligi manaschi-baxshilar bo'lib, ular faqat shu dostonni kuylaydilar. Manasning qalmoq xoni yuborgan Alvasti Kojart Alp, Kuchku, Joloy kabi pahlavonlar ustidan erishgan g'alabalari ayniqsa ko'tarinki ruhda kuylangan.

Ma'lumki, yaqinda Qirg'izistonda "Manas" eposining 1000 yilligi nishonlandi. Eposning ko'pgina variantlari yozib olindi. Albatta, har bir manaschi-baxshi bu eposning aytishda o'zidan ham biron-bir yangilik qo'shib, unga ijobiy yondashadi. Shuning uchun dostonning ayrim variantlarida Manas boshqa yurtlarni bosib oluvchi, ularga qirg'in keltiruvchi zolim sarkarda sifatida ham tasvirlanadi. Ayrim variantlarida esa Manas xalqparvar, adolatli inson sifatida tasvirlangan.

Yozuvchi Ch.Aytmatovning yozishicha Sayoqboy Qoralayev degan baxshi "Manas" eposidan bir million misrani yoddan bilgan. Xullas, "Manas" eposi xajm jihatidan dunyodagi eng katta eposdir. Unda qirg'iz xalqining tarixi, geografik o'rni, madaniyati, urf-odatlar haqida keng ma'lumotlar bor. Bunday katta xajmdagi eposni butun xalq yaratgan. Dastlab irmoq sifatida paydo bo'lgan bu epos, bizning bugungi kunimizga kelib katta dengizga aylandi. (Ch. Aytmatov) Bu asarda realistik, romantik, fantastik, simvolistik badiiy tasvirlash usullaridan keng foydalanilgan.

XIX asr o'rtalarida Qirg'iziston Rossiyaga qo'shib olingach, uning adabiyotida ham ayrim o'zgarishlar bo'ldi. Arab yozuvini egallagan ba'zi qirg'iz oqinlarining yozma shakldagi asarlari paydo bo'ldi. Shulardan biri To'g'aloq Mo'ldo (asli nomi Boyimbet Abdurahmonov) xalq ertaklari va qo'shiqlarini qayta ishlab "Jonbaxti", "Kemchintoy", "Eshak va bulbul" singari original xajviy dostonlar yozdi.

O'rta hol dehqon oilasida tug'ilib voyaga yetgan To'g'aloq Mo'lda (Baimbet Abduraxmanov) yoshligida eski maktabda o'qib savodini chiqardi. Lekin u xalq oqinlaridan ko'p o'rgandi. Qirg'iz xalqining boy folklori an'analari ruxida tarbiyalandi. Ayniqsa Musaka degan oqin yosh shoirga juda ko'p xalq og'zaki ijodidagi qo'shiqlarni va qo'biz chalishni o'rgatgan edi. U «Bo'z yigit», «Qiz Jibek» «Bayan suluv» singari dostonlarni yodlab, bularni qo'biz jo'rligida xalq

o'rtasida kuylab yuradi. Shuningdek, shoir ko'plab xalq qo'shiqlarini, termalarini va o'zi to'qigan she'rlarni ham kuyga solib, tez orada mashhur oqin darajasiga ko'tarildi. /

U rus tili va alfavitini mustaqil o'rganib olib, bu tilda yaratilgan asarlarni o'qiy boshladi. To'g'aloq Mo'lda qirg'iz adabiyoti tarixida birinchi bo'lib masallar ijod qilgan. Uning «Turna bilan Tulki», «Bo'ri va tulki», «Bedana va tulki» kabi masallari rus yozuvchisi Krilov ta'sirida yozilib, ularning tarbiyaviy tomondan ahamiyati buyuk edi.

To'g'aloq Mo'ldoning xotin-qizlar ozodligi mavzusida yozgan asarlari ham anchaginadir. Mustabid tuzumda inson erkining, huquqining paymol qilingani shoirning «Sotilgan qiz armoni», «Cholga tekkan qiz armoni» kabi bir qancha she'rlarida afsus va nadomat bilan ifodalanadi. U ma'rifatparvarlik haqida ham bir talay asarlar yaratgan ijodkordir.

Shoirning «Olatov» nomli dostonida Ona-yurtning tabiati o'zgacha mehr bilan kuylanadi. Tiniq suvlari, qorli cho'qqilari, yashil vodiylari shoir qalamida yanada boshqacha ko'rk bilan jilvalanadi. Shoirning «Yer va uning bolalari» nomli dostoni ham juda mashhur bo'lgan. Bu dostonida Yerni butun mavjudotni o'z bag'riga oluvchi ona deb ataydi. Shunday ekan Unga xuddi onaga bo'lgan munosabatda o'ta mehribonlik bilan yondashmoq lozim deydi. To'g'aloq Mo'ldo «Otgantong va Suyganboy», «Nasixat» kabi poemalarida inson erki, uning ozodligini, hurriyatni ko'tarib chiqdi. Xotin – qizlarning erkaklar bilan teng huquqligi haqidagi masalani, u qirg'iz adabiyotida birinchilardan bo'lib o'rtaga tashladi. Uning 200 bosma taboqqa yaqin qo'l yozma asarlari to'plangan. Bular qirg'iz adabiyotining yuksalishiga, taraqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shilmoqda.

Xalq baxshilaridan biri To'xtagul Sotilg'anov xam qirg'iz yozma adabiyotining shakllanishiga katta hissa qo'shdi. U yoshligini qattiq qiyinchiliklarda o'tkazdi. Andijonda Dukchi eshon boshchiligida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonida ishtirok etgani uchun sakkiz yil Sibirda surgunda bo'ldi. T.Sotilg'onov ana shu og'ir xayotiga asosiy sababchilar rus imperiyasi va mahalliy amaldorlar deb bildi. U «Eshon xalfa», «Besh qobon» singari she'rlarida mahalliy amaldorlarning, nafsi o'pqqon ruxoniylarning yaramas kirdikorlarini fosh qildi.

Yetim-yesir xolsizni

Savalading, besh to'ng'iz
Odam o'rnida yo'qsilni
Sanamading, besh to'ng'iz
Yeb-ichishdan boshqani
Tan olmading, besh to'ng'iz

Shoirning surgunda va undan keyingi davrlarda yozgan “Alvido, xalqim”, “Surgunda”, “Tog’ burguti”, “Sog’inish”, “Uch xo’ja” singari she’rlari ham katta g’oyaviy badiiy qimmatga ega.

20 – yillar qirg’iz adabiyotida turli janrlarda dastlabki badiiy asarlar yozildi. Chunki 1925 yilda Qirg’iziston respublikasi tashkil etildi. Shu yili «Erkin tov» nomli birinchi qirg’iz tilida gazeta chiqa boshladi. Shu gazeta tevaragida qirg’iz adabiyotining vakillari to’planishib, yangi adabiy muhit tashkil etdi.

To’xtagul Sotilganov, To’g’aloq Mo’lda, Ali To’qimboyev singari shoirlarning she’rlari shu gazetada bosilib chiqar edi. 20 – yillar qirg’iz adabiyoti vakillarining ko’pchiligi xalq oqinlari edi. Ular ijodi og’zaki adabiyot bilan yozma adabiyot o’rtasida ko’prik vazifasini o’tadi. Qirg’iz adabiyotida ma’rifatparvarlik g’oyalarini targ’ib qilgan Mo’lda Qilich, Arstonbek, K.Tinishtoyev kabi jadid yozuvchilarining ham o’rni juda katta bo’ldi. Bular ijodida qirg’iz xalqining milliy urf-odatlari, o’zligini anglash masalalari ko’tarib chiqildi. Lekin bu ijodkorlar sobiq ittifoq davrida «millatchilar» deb qoralangan, faqat Qirg’iston o’z mustaqilligini qo’lga olgach, bular ijodi yana o’rganila boshladi. 20 – yillar qirg’iz dramaturgiyasining shakllanish davri bo’ldi. 1924 yil Bishkek pedagogika texnikumida dramatik to’garak tashkil etildi, 1926 yilda esa teatr studiyasi tashkil etildi. N. Yeleninning «Mulla Nasriddin» pyesasi birinchi qirg’iz dramasidir. Bu folklor asosida yozilgan drama edi. M. Tokoboyev keyinchalik «Qayg’uli Kakey» nomli dramasini tarixiy mavzuda yozdi. Bunda nochor qolgan kambag’al qirg’iz dehqonining boshiga tushgan turli og’ir kulfatlar tasvirlanadi. Asarda Moldiboy ismli kambag’al kishi Choyubek degan qari boyga qarzini to’lash uchun qizi Kakeyni berishga majbur bo’ladi. Asar oxirida qizning sevgan yigiti Umrqul do’sti Qosim bilan boyni o’ldirib, qizni olib qochib ketadi. Qosimali Jontashev «Cho’ponlar», «Qorasoch» kabi dramalarni yozdi. Bu asarlar ham zamonaviy mavzuda bo’lib, ularda xotin-qizlar ozodligi, inson erki kabi masalalar ko’tarilib

chiqilgan edi. Shu yillar Qirg'iz prozasining ilk namunalari e'lon qilina boshlaydi. 1927 yilda Qosimali Boyaminov «Ajdar» qissasi e'lon qilindi, gazeta va jurnallarda ko'plab felyeton, ocherk, hikoyalari chiqib turdi. Bular realistik qirg'iz prozasining shakllanishiga ma'lum darajada xizmat qildi. Birinchi qirg'iz romanlari «Kanibek» (K. Jontoshev), «Ken Su» (T. Siddiqbekov) 30-yillarda yozilgan.

XX asr boshlarida qirg'iz ziyolilaridan Mo'lda Qilich "Zilzila" va "Qirg'izlarning qisqacha tarixi" nomli asarlarida qirg'iz xalqining tarixiga oid ko'p voqyealarni aks ettirdi. Lekin bu asarlar sovet davrida "zararli asar" deb e'lon qilinib, ularni o'qish man etildi. XX asr qirg'iz yozma adabiyotining shakllanish davri bo'ldi. Asrimizning 20-30 yillaridan boshlab prozaik va dramatik asarlar paydo bo'la boshladi. K. Boyaminovning qirg'iz xotin-qizlar o'tmishiga bag'ishlangan "Hojar" povesti, M.Tokaboyevning "Kakey", K. Jontoshevning "Qora soch", "Olim va Mariya" pyesalari qirg'iz realistik adabiyotining dastlabki namunalari edi. 30 yillarda qirg'iz adabiyotiga T.Siddiqbekov, A.Osmonov, T.Umedaliyev, A.To'xtamishov kabi yosh ijodkorlar kirib keldi. T. Umedaliyevning "Oysuluv", A.Usmonovning "Toluboy" dostonlari o'sha davrdagi voqyealar tasviriga bag'ishlangan edi. Dastlabki qirg'iz dramatik asarlarining ko'pchiligi tarixiy mavzularga bag'ishlangan edi. 1916 yilgi mardikorlikka olishga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olon aks etgan A.To'qimboyevning "Qonli yillar", M.Eliboyevning "Uzoq yo'l", J.Turusbekovning "Momot emas, xayot" asarlari yozildi. Tug'ilboy Siddiqbekovning "Manas va Almambet", A.To'qimboyevning "Manas", Q.Jontoshevning "Qurmonbek", J.Boqonboyevning "Oltin qiz" asarlari ham o'tmish mavzusida yozilgan edi. 30-yillar qirg'iz adabiyotida eng sermahsul yillar bo'ldi. Chunki bu davrda avval qirg'iz adabiyotida bo'lmagan prozaik va dramatik asarlar paydo bo'ldi. Tug'ilboy Siddiqbekov "Ken suv" va "Temir" romanlari bilan qirg'iz adabiyotida romanchilikka asos soldi. Bu asarlarda socialistik mafkurani targ'ib qilish kuchli bo'lsa-da, 20-30 yillar Qirg'izistondagi ijtimoiy-siyosiy voqyealarni yoritib bergan. Urush va undan keyingi yillar qirg'iz adabiyoti sobiq SSSRdagi barcha xalqlar adabiyoti singari rivojlanish bosqichini o'tadi. "Vulgar sosialogizm", "Konfliktsizlik nazariyasi" singari zararli oqimlarning qirg'iz adabiyoti rivojiga ham salbiy ta'siri borligini sezamiz.

Urushdan keyingi yillar qirg'iz adabiyotida tinchilik, do'stlik, mehnat temasida ko'plab she'rlar yaratildi. A.To'qimboyevning "Jangchi-paxtakor", "O'z ko'zim bilan ko'rganim", T.Umetaliyevning "Oq oltin qo'shig'i", "Cho'pon haqida qissa", Q.Malikboyevning "Qodir aka" kabi dostonlari bu davr qirg'iz poeziyasining go'zal namunalaridan edi.

A.To'qimboyev qirg'iz yozma adabiyotining beshigini tebratgan ijodkorlardan biridir. Uning biriinchi she'ri "Erkin tog'" nomli gazetada 1924 yili e'lon qilingan. Birinchi she'rlar to'plami 1927 yilda Toshkentda nashr etilgan. Keyinchalik uning "Tutqin Marat", "Yetim" nomli dostonlari nashr etilgan. Bu asarlarida shoir o'z boshidan o'tkazgan qiyin turmushning badiiy kartinasini ishonarli qilib chizib bergan. "Akay Mergan", "Yo'l ertaklari" nomli hikoyalar to'plamlari ham qirg'iz adabiyotida kichik prozaning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Uning "Yarador yurak" povesti ham o'z zamondoshlarining murakkab hayotini aks ettirgan. 50 – yillarda uning "Xitoydagi uchrashuv", "O'z ko'zim bilan" poemalari e'lon qilindi.

Yozuvchi "o'z ko'zim bilan" nomli dostonida Nurboy nomli qirg'iz cho'ponining ongidagi o'zgarishlarning ilm, fan taraqqiyot tufayli qanday yuz berganini tasvirlagan. "Bolalik davrimizda" nomli asar avtobiografik povest bo'lib, unda adibning Toshkentda o'qigan davrlaridagi voqyealar tasvirlangan. A.To'kimboyev "O'rmon hokimi", "Qasos" kabi dramatik asarlar ham yozgan.

Urushdan keyingi yillar qirg'iz she'riyatiga R.Shukurbekov, S.Eraliyev, S. Jusuyev, M.Jong'oziyev kabi yoshlar kirib keldi. Proza sahasida esa Ch.Aytmatov, N.Boytemirovlarning ijodi juda mashhur bo'ldi. 1945 yilda yozilgan T.Siddiqbekovning "Zamonamiz kishilari" romani Davlat mukofotiga sazovor bo'ldi. Issiq ko'l vodiysida tug'ilgan. To'g'ilbeyning yozuvchi bo'lib yetishishida onasining roli katta bo'lgan. Uning birinchi she'rlar to'plami «Kurash» 1933 yilda e'lon qilindi. Keyinchalik uning «Botirlar», «Oqin bulbul» singari she'riy to'plamlari nashr etildi. U bir qancha hikoyalar, qissalar ham ijod qilgan. Ayniqsa bolalarga atab yozilgan «Tog' bolalari» qissasi ko'pgina tillarga tarjima bo'lgan. Yozuvchi bir qancha romanlarning ham muallifidir. Uning «Ken suv» romani 30- yillarda yozilgan bo'lib, qirg'iz qishloqlarida yuz bergan o'garishlarni o'zida aks ettirgan. Keyinchalik bu asar qayta ishlanib «Tog'lar

orasida» nomi bilan nashr etildi. Asar qahramonlari Saparbay, Soke, Iymanboy, Saodat, Qalpoqboy kabilarning hayot yo'lini ko'rsatish bilan qirg'iz xalqining sobiq Ittifoq davridagi hayoti aks ettirilgan. Albatta yozuvchi o'z davrining odami sifatida bitta xalqni bir-biriga qarama-qarshi qilib qo'ygan kommunistlar ideologiyasini ham targ'ib qildi. Lekin shunga qaramasdan, bu davr qirg'iz xalqi hayotining realistik kartinasi romanda to'g'ri ko'rsatilgan. «Temir» romani esa adib tomonidan 1939-40 yillarda yozilgan. Bu «Ken suv» romanining mantiqiy davomi sifatida ko'zga tashlanadi. Bosh qahramon Temir irodasi mustahkam, qiladigan ishini avvaldan puxta, pishiq rejalab oladi. Romandagi salbiy obraz Bo'riboymuhommedov nihoyatda ayyor, zolim va yovuz kishi sifatida berilgan. U o'z maqsadiga erishish uchun hech narsadan qaytmaydi. Temir ana shu Bo'riboymuhommedov bilan konfliktda yutib chiqadi.

Yozuvchining «Zamonamiz kishilari» romani urush davrida yozilgan. Asarda Issiq ko'l vodiysida yashayotgan qirg'iz xalqi hayoti tasvirlangan. Chirg'in, Akiya, Batish, Dmitriy, Gulnor kabilar zamonamiz kishilari obrazi sifatida namoyon bo'ladi.

Xullas, T. Sidiqbekov qirg'iz adabiyoti, xususan, romanchiligini rivojlantirishda katta ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritdi.

N.Boytemirov urush yillaridagi voqyealarga bag'ishlab "Azamat" nomli qissa yozdi. Bu qissa uchuvchilarning urush yillarida ko'rsatgan jasoratlariga bag'ishlangan. Uning "So'nggi patron" nomli romani ham shu mavzuda yozilgan. Yozuvchining "Saltanat", "Yulduzxon" kabi romanlarida urushdan keyingi qirg'iz qishloqlaridagi voqyealar aks ettirilgan. Bu asarlar mazmunini tashkil etuvchi voqyealar bizga H.Olimjonning "Zaynab va Omon" poemasi eslatadi. Chunki Yulduzxon ham Zaynab singari yetim qiz. Uni tarbiyalagan Totibek eskilik qoldig'idan qutulmagan, Yulduzni o'qishga qo'ymaydi. Yulduz mehnati bilan kolxozda obro' topadi. Totibek uni turmushga bermoqchi bo'lganda, qiz sevgan yigiti bor ekanligini aytadi. Xullas, voqyealar shu tarzda rivojlanib, oxir oqibatda Yulduzxon boshliq yoshlar jaholat ustidan g'alaba qiladi. Yulduzxon asar finalida Oliy kengash deputati bo'ladi.

Keyingi yillar qirg'iz dramaturgiyasi rivojiga T.Abduмомуminov "Tor dara", "Qumloq adir", K.Malikov "Baland yerda" pyesalari bilan katta hissa qo'shdi.

M.Boysheyevning “Bahs”, Ch.Aytmatovning “Momo yer” kabi pyesalari o‘zbek teatrlarida ham qo‘yildi.

Keyingi o‘n yilliklarda qirg‘iz adabiyotida ko‘pgina talantli yozuvchilar ijod qildi. Bu davrda T.Siddiqbekovning “Ayollar” trilogiyasi, Qosimbekovning “Singan qilich” nomli tarixiy romani o‘quvchilarga manzur bo‘ldi. E.Mansurovning “Oq kiyik”, O.Donikeyevning “Qizil qoya”, Sh.Beysshanalayevning “Omonat” povestlari ham yaxshi asarlar deb tan olindi.

A.To‘xtamishovning “Oltin tog‘” she‘riy romani, S.Jusuyevning “Suqlanish” kabi dostonlari; O.Sultonov, Sh.Abduhaliqov J.Sodiqovlarning she‘riy to‘plamlari keyingi yillar qirg‘iz poeziyasining ko‘zga ko‘ringan asarlari sanaladi.

Dramaturgiyada T.Abdimo‘minov “Kechirilmas gunohlar”, B.Jakiyev “Ota taqdiri”, M.Tojiboyev “Moskvalik kelin”, “Haq yo‘l” kabi asarlari bilan mashhur bo‘ldi. 50-yillarda adabiyotga kirib kelgan talantli shoir S. Eraliyevning yoshligi ikkinchi jahon urushi davriga to‘g‘ri keldi. U frontda janglarga qatnashib jasoratlar ko‘rsatdi. Shoir vatan uchun qon to‘kib jang qilish bilan birga, unga bag‘ishlab ajoyib asarlar ham yaratdi. 1978 yilda shoirning «Tog‘lar farzandiman» nomli she‘riy to‘plami o‘zbek tiliga tarjima qilinib nashr etildi. Bu kitobdagi she‘rlar uning ona yurtiga bo‘lgan otashin muhabbatidan darak beradi. Uning «Tog‘ o‘g‘liman», «Tog‘liksan», «Men qirg‘izman» she‘rlari xuddi Vatanga bag‘ishlangan madhiyaday yangraydi. Masalan. «Men qirg‘izman» she‘rida quyidagi misralar fikrimizga isbot bo‘ladi.

Men jarchiman,
Xabarchiman
To‘lqinlanar yuragim,
Shodligimni cheki yo‘q
Toshqin daryo singari
Ginasi yo‘q, keki yo‘q
To‘xtagulning yerida,
Yani qirg‘iz elida
Tantanali tuy bugun
Tashvishingni qo‘y bugun

Bo'z o'tovlar tikilgan
Issiq ko'lining bo'yiga
Eh, xaloyiq, xaloyiq
Bu tuy maqtovg'a loyiq.

S. Eraliyev «Jonil Mirzo» nomli doston ham yozib, unda Jonil Mirzo haqidagi folklor asaridan foydalandi. Bu asar vatanparvarlikni targ'ib etuvchi asar sifatida shoir ijodida alohida ahamiyatga ega.

Quvonchbek Malikov qirg'iz adabiyotining ko'zga ko'ringan shoiri va dramaturgi, uning ilk asarlari 1928 yildan e'lon qilina boshlandi. Uning «Kuzgi dalalar», «Qonga qon», «Olatovlik qardoshlar» singari she'riy to'plamlari va dostonlari e'lon qilindi. Ayniqsa, uning «Muhabbat va do'stlik» nomli dostoni juda mashhur bo'ldi.

Quvonchbek Malikov qirg'iz teatrining yuksalishiga katta hissa qo'shdi. U birinchilardan bo'lib «Oycho'rik», «Manas» va «To'xtagul» singari operalar yaratdi. «Buyuk zamon», «Jonil Mirzo» singari dramalari ham adib ijodida yorqin asarlardan hisoblanadi. «Jonil Mirzo» dramasi folklor asosida yaratilgan. Ma'lumki, Janil ismli qiz o'z xalqining ozodligi uchun kurash olib borgan. U dushmanning mashhur botirlari bilan yakkama-yakka jangda merganlik bilan g'alaba qozongan. Qalmoq xoni Mantu uni hiyla bilan asirga olganda, butun xalq ko'tarilib, uni tutqinlikdan ozod qilgan. Ana shu syujet asarga mahorat bilan singdirilib, tomoshabinga zavq beradigan, uning ongiga ta'sir qiladigan ko'rinishlar vujudga kelgan.

Q. Boyaminov 1902 yilda Baliqchi rayonida tug'ilgan. 2 yoshida onasidan, 10 yoshida otasidan yetim qolgan. Keyin yetimlikning achchiq qismatini tatib turli joylarda ishladi. O'z urug'i bilan Xitoyga keldi. Ana shu bolalik davri haqida adib «Ajar», «Murot», «Voyaga yetgan yetim» kabi qissalar yozgan. «Ajar» qirg'iz adabiyotidagi birinchi qissa. Bunda Aytqul ismli kishining farzandlari turli kasalliklardan vafot etadi. Keyin uning xotini Fotima qizli bo'ladi, uning ismini Ajar qo'yadi. Aytqul urushda halok bo'ladi, xotini kasal bo'lib o'ladi. Ajarni bir qari cholga xotinlikka beradi, qiz uning uyidan qochib ketadi. Lekin uni tunda

bo'rilar yeb ketadi. Bu asarda yetimlikning achchiq qismati juda ta'sirli qilib berilgan.

Yozuvchining «Issiqko'l yon bag'irlarida» nomli povesti ham ancha mashhur bo'lgan. Bunda qirg'iz xalqining ijtimoiy tuzumida turli o'zgarishlar bo'lgan paytdagi hayoti tasvirlangan. Asar syujetiga tabiat manzaralari tasviri, xalq urf-odatlari, turli afsona va rivoyatlar ham mahorat bilan singdirib yuborilgan. Keyingi yillarda qirg'iz adabiyotida, ayniqsa uning she'riyatida iste'dodli shoirlar ijod qilmoqda. Bu shoirlarning ijodida bir tomondan xalq og'zaki ijodining an'analariga ergashish ko'zga tashlansa, ikkinchi tomondan, zamonaviy Yevropa adabiyotining ta'siri ham sezilib turadi. Mendi Mamazoirova, Suyarqul Turg'unboyev, Abdurashid Urboyev, Xo'jakeldi Kultegin, Nodirbek Alimbekov, Yadgar Salayev singarilarning she'rlari bugungi qirg'iz adabiyotini bezab turibdi.

Qirg'iz she'riyatida o'zlikni anglash, milliy urf-odatlar, qadimiy qadriyatlarni tiklash kabi mavzularda ham ko'plab she'rlar yozilmoqda. Ma'lumki, qadim qirg'iz adabiyotida baxshilarning aytishuvi ham katta rol o'ynagan. Bu baxshilar xalq to'plangan joylarda o'z ijodlarini namoyish etib, ham shoirlik, ham hofizlik san'atini egallaganlar. Ular o'z davridagi muhim voqialar haqida kuylab, katta falsafiy, teran fikrlarni bayon etishgan. Hozirgi qirg'iz she'riyatida ana shu an'analarning ham davom etayotganligi ko'zga tashlanadi.

Bulardan tashqari she'riyatning umrboqiy mavzusi sevgi va sadoqat haqida ham ko'pgina she'rlar yaratilmoqda. Masalan, Mendi Mamazoirova «Sog'inch qo'shig'i» nomli she'rida shunday misralarni yozadi:

Oylar kunni yutar ekan yamlamay
Menchi buni goho anglab, anglamay,
Ora-sira ko'zga tushib qolaman,
Cho'ntagingda qolib ketgan tangaday

Shoir Abdurashit Urboyev yaqin o'tmish mavzusini yoritishga ko'proq urinadi. Uning «Qurbonjon dodxohning vasiyati» nomli she'ri bunga misol bo'la oladi. Ma'lumki, Qurbonjon dodxoh Turkistonda rus bosqiniga qarshi kurashgan jasur, qahramon kishi edi. U ayol bo'lishiga qaramasdan, katta qo'shin to'plab ruslarning O'rta Osiyoga kelishiga qarshi jang qildi. Abdurashit Urboyevning bu she'rida Qurbonjonning el-yurtiga, umuman, turkiy xalqlarga qarata o'lim oldidagi

murojaati aks ettirilgan. Bu murojaatda har qanday holatda ham Vatanni, millatni himoya qilishga da'vat etilgan. El ichida ko'plab sotqinlar ham chiqqan, ular o'zga yurtdan kelgan bosqinchilarni non va tuz bilan kutib olgan. Bu ishni ular tor manfaatlar doirasidan kelib chiqib qiladi. Dushmanlarning marhamatiga sazavor bo'lish, ular tuzgan yangi davlatdan biror mansabni egallash ilinjida millatni sotadiganlar ham xalq ichida anchagina uchraydi.

Agar yurti birlasha, u katta kuch bo'ladi, uni yengadigan, unga bardosh beradigan dushman yo'q deyiladi ushbu she'rda. Lekin hozirgi dunyoda omon qolish uchun birlashish bilan birga, xushyor, farosatli bo'lish ham talab qilinadi. Aks holda xalq boshida qora bulut aylanib, «porloq kelajak» emas, balkim qandaydir boshqa kelajak kutadi deydi shoir.

Xushyor bo'ling, zamon boshqa, shart boshqa,
Iloj yo'qdir ot tizginin tortmasga.
Bizlar uchun mezon bo'lsin farosat,
Ishonmanglar, «Men do'st degan har kasga...»
Jigarlarim, elu-yurtim, farzandim,
Yaqin qoldi u dunyoga safarim.
So'zlarimni uqib oling, azizlar,
Vasiyatim, mening so'nggi gaplarim
Ko'rmay qolsam agar osmon yulduzni,
Ichmay qolsam xushbo'y, totli qimizni,
Shoshiling boz xabar bering O'ng, So'lga,
O'limim ham birlashtirsin qirg'izni...

Haqiqatdan ham, bu she'rda shoir vatandoshlarini xushyor bo'lishga, birlashishga, farosatli bo'lishga undayapti. Bu faqat qirg'iz xalqigagina emas, balki bosqinchilardan jabr ko'rgan barcha ellar uchun ham ogohlantirishday jaranglab turibdi.

Ko'pgina qirg'iz shoirlarining she'rlarida o'z yurtining shonli o'tmishi bilan, tarixda o'tgan mashhur kishilari bilan faxrlanish tuyg'usi sezilib turganining guvohi bo'lamiz. Masalan, Nodirbek Alimbekovning «Yoshlari bor» nomli she'rida qirg'iz xalqining o'tmishi bilan faxrlanish tuyg'usi quyidagicha ifodalangan.

Qirg'izning Talasi bor, Manasi bor,
Aytmatovday, Akayevday qanoti bor.
Uchishga shaylangan shu qanotni
Sindirishdan toymagan odati bor.

Bu satrlarda faxrlanish tuyg'usi bilan birga, bitta achchiq haqiqat ham aytilyapti. Bir-birini ko'rolmaslik, baxillik, birovining muvaffaqiyatidan ikkinchisi iztirobga tushish odati barcha turkiy xalqlar ichida, oz bo'lsa-da uchraydi. Shoir ana shu salbiy xislatni armon bilan ta'kidlayapti. Lekin she'rning so'nggi misrasi «Ortida-chi, zo'r umidli yoshlari bor» degan misralar bilan tugallanib, bu esa o'quvchida kelajakka umid bilan qarashni ta'minlaydi.

N. Alimbekov boshqa xalqlarni hyech ham kam ko'rmaydi, aksincha, ularning ayrim fazilatlaridan qirg'izlar o'rganishi kerak degan to'g'ri g'oyani olg'a suradi. Uning «Tungonilar» she'rida tungan xalqining nihoyatda mehnatkash xalq ekanligi ta'kidlanib, qirg'izlar ulardan o'rnak olish kerak deydi.

Tungonilar ketmon chopib, ter to'kib,
Rizqin izlab ona yerga yopishar.
Tanballikka ko'nib qolgan qirg'izlar
To'qqa qarab uyqusirab yotishar...

Shoirning «Yahudiyalar haqida» nomli she'rida ham, bu mehnatkash xalqning tejamliligi, aqlli, bir-biri bilan inoq ekanligi boshqa xalqlarga ham ibrat bo'lish kerak deydi.

«Bizga o'xshash odam ekan ular ham
Qo'l-oyog'i, qoshi, boshi bor».
Ana shunday ajabtovur latifa,
Yangilishmasam, juhudlarga dahldor.

Zamonaviy qirg'iz she'riyatida yana bir ko'zga tashlanib turgan xususiyat, bu do'stlik mavzusidir. Bu do'stlik eng birinchi navbatda Turkistonda yashab turgan xalqlar o'rtasida mustahkam bo'lish kerak, degan g'oyalar targ'ib qilinmoqda. Haqiqatdan ham qadimda yagona bo'lgan Turkiston uchta xonlikka bo'linib ketganligi uchun qariyb 150 yil ruslarga qaram bo'lib qoldi. Ruslar esa Turkistonni boshqarish ason bo'lsin deb beshga bo'lib yubordi. Ana shu beshta davlat bugungi kunda tarixiy taraqqiyot tufayli mustaqillikka erishdi. Bu bizning

ota-bobolarimiz orzu qilib kelgan haqiqiy istiqlol edi. Hozirgi ming xil nayranglar o'ynab turgan dunyoda, uni yana yo'qotib qo'yish hyech gap emas. Shuning uchun Turkistonning barcha xalqi yagona musht bo'lib birlashish kerak. Ana shunday bo'lsa, davlat qudratli bo'ladi. Xuddi shunday g'oyalar ko'plab zamonaviy qirg'iz shoirlarining she'rlarida yangramoqda. Bunga misol sifatida Yadgar Solayevning «Besh panja» nomli she'rini ko'rsatishimiz mumkin:

Besh panja bor, beshov birday teng emas,

Beshov agar biriksami, sen emas,

Odamzodga sodiq xizmat qilguday,

Qudrati bor, yarim-yorti el emas!

Qirg'iz, qozoq, o'zbek, tojik, turkmani

Qirgan paytda, ajdodlarim hurkkanmi?..

Besh panjaday ahil bo'lsak, biriksak,

Ko'rar edik haddi sig'ib, turkanni!..

Qardoshlikning qadrin avval bilaylik,

Hamkor bo'lib, doim o'ynab-kulaylik.

To'yda suyanch, aza chog'i tobutkash

Birlashaylik, mushtum bo'lib yuraylik.

Ana shunday qadim Turkiston xalqlarining birlashishiga da'vat boshqa turkiy xalqlar adabiyotida ham keng yoritilmoqda. Turkistonni yagona Vatan deb tushunish, uning qudrati uchun kurashish faqat ijodkorlarning emas, balki shu yerda yashovchi barcha xalqlarning muqaddas burchi bo'lib hisoblanishi kerak.

Xullas, qirg'iz adabiyoti zamon bilan hamohang tarzda taraqqiy etmoqda. Mustaqillik davrida o'zbek va qirg'iz adabiy aloqalariga yangicha yondashish bo'layapdi. Mashhur yozuvchi Ch.Aytmatovning bevosita tashabbusi bilan "Issiq ko'l forumi" singari uyushmalar tuzildi. Bu uyushmalarning asosiy shiori tinchlik, xalqlar o'rtasidagi do'stlikni mustahkamlash va adolatni tiklashdan iboratdir.

Savol va topshiriqlar

1. Qirg'iz adabiyoti haqida umumiy ma'lumot.
2. Qirg'iz folklori va uning turkiy folklor bilan umumiy jihatlari nimalardan iborat?.

3. Manas dostoni haqida gapiring.

5. Xalq qahramonlik dostonlarining o'ziga xos qanday xususiyatlari bor?

Adabiyotlar

1. Istoriya kirgizskoy literatury. M., 1970.

2. Ch. Aytmatov, M. Shoxanov. "Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori". T., 1998.

3. A. To'qimboyev. Tong oldida. She'riy roman. T., 1985.

4. «Manas» eposi. 1-kitob, T., 1964 y.

5. S. Eraliyev. Tog'lar farzandiman. She'rlar. Toshkent, 1978.

CHINGIZ AYTMATOVNING HAYOTI VA IJODI.

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga yozuvchining hayoti va ijodi haqida ma`lumot berish;
- ◆ yozuvchining roman, ocherk, hikoya va qissalari haqida ma`lumot berish;
- ◆ yozuvchi ijodida psixologizmni tahlil qilish;
- ◆ yozuvchi ijodida mif va afsonalar haqida tushuncha berish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar yozuvchining hayoti va ijodi haqida ma`lumotga ega bo`ladilar;
- ◆ yozuvchining roman, ocherk, hikoya va qissalarini o`qib o`rganadilar;
- ◆ yozuvchi ijodida psixologizmni tahlil qiladilar;
- ◆ yozuvchi ijodida mif va afsonalar haqida tushunchaga ega bo`ladilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Ch. Aytmatovning asarlari, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. "Asrga tatigulik kun" asari.
2. Yozuvchining ocherk, hikoya va qissalari.
3. Yozuvchi ijodida psixologizm.
4. "Bo'ronli bekat", "Qiyomat" asarlarida ahloqiy-ma'naviy muammolar.
5. Yozuvchi ijodida mif va afsonalar.

Tayanch so'z va iboralar:

Tayanch iboralar: Chingiz Aytmatov ijtimoiy faoliyati, "Issiq ko'l forumi", "Jamila" povesti va undagi obrazlar. "Moma Yer", "Oq kema", ekologiya, ma'naviyat masalalari.

XX asr jahon adabiyotining yirik vakillaridan biri Ch.Aytmatov qirg'iz adabiyotining shuhratini olamga yoydi. Uning ijodi jahon adabiyotining eng yaxshi an'analari bilan qirg'iz milliy adabiyoti an'alarining qo'shiluvidan iborat bo'ldi. U yaratgan asarlar jahonning qariyb barcha tillariga tarjima qilingan. 1988 yildagi ma'lumotga qaraganda uning asarlari 40 million nusxada chop etilgan.

Ana shunday buyuk yozuvchi 1928 yili Qirg'izistonning Talas vodiysida tug'ildi. Uning otasi To'raqul Aytmatov o'z zamonasining ilg'or kishilaridan bo'lib, katta davlat arbobi va olim kishi edi. 1937 yil unga "xalq dushmani" degan ayb qo'yilib, repressiya qurboni bo'ldi. Ch.Aytmatov rus maktabida o'qidi. Keyin Jambuldagi zooveterinariya texnikumini bitirib, institutga kirdi. Qishloq xo'jalik institutining zootexnika fakultetini bitirib, ancha yillar shu mutaxassislik bo'yicha ishlagan. Lekin badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishi tufayli u Moskvadagi ikki yillik adabiyot institutida ham o'qidi. Ch.Aytmatov bir necha yillar "Pravda" gazetasining Qirg'izistondagi muxbiri va "Literaturniy Kirgizistan" jurnalining redaktori bo'lib ishladi. Yozuvchi ijod bilan birgalikda, jamoat ishlarini ham bajarib kelmoqda. Qirg'iziston yozuvchilar uyushmasining raisi, "Inostrannaya literatura" jurnalining muharriri, Rossiyaning Lyuksemburg davlatidagi elchisi, "Issiqko'l forumi"ning boshlig'i vazifalarida ishladi. Hozirgi kunlarda "Turkiston umumiy uyimiz" deb nomlangan Markaziy Osiyo ijodkorlari tashkilotining boshlig'i sifatida faoliyat ko'satmoqda.

Ch.Aytmovning badiiy adabiyotga bo'lgan havasi dastlab oilaviy muhitda bo'lgan. O'zining yozishicha, katta buvisi juda ko'p xalq ertaklarini bilgan ayol bo'lgan. Keyin yozuvchi bolaligida rus yozuvchilarining asarlarini ko'p o'qigan. Ch.Aytmov ikki tilda rus va qirg'iz tillarida ijod qiluvchi yozuvchidir. Uning ijodi kichik-kichik hikoyalar yozish bilan boshlangan. Institutda o'qib yurgan kezlarda birinchi hikoyalari e'lon qilingan. Lekin yozuvchiga shuhrat keltirgan asar, uning "Jamila" nomli qissasi bo'lgan. U tez orada shuhrat qozondi. Uni mashhur yozuvchi Lui Aragon fransuz tiliga tarjima qildi. Tarjimaga o'zi so'z boshi yozib, uni "Muhabbat haqida yozilgan jahondagi eng ajoyib qissa" deb baholadi. Ikki yil ichida bu asar 30 ta chet tillariga tarjima qilindi. Bunday hodisa jahon adabiyoti tarixida birinchi marta sodir bo'lishi edi. Asar voqyealari ikkinchi jahon urushi davrida bo'lib o'tadi. Urushdan yarador bo'lib qaytib kelgan Doniyor bilan eri urushga ketgan kelinchak Jamila o'rtasidagi muhabbat katta mahorat bilan berilgan. Otashin muhabbatga erishish uchun, juda kuchli iroda ham kerak ekanligi bu asarda o'ta ta'sirli qilib berilgan. Ishq yo'lida har qanday urf-odatlar, rasm-rusmlar ham bir pulga arzimligi Jamila va Doniyorlar muhabbati vositasida ko'rsatib berilgan.

Ch.Aytmov asarlarining har biri o'ziga xos original asar bo'lib dunyoga keldi. Uning kitobdan-kitobga qarab mahorati o'sib bordi. Yozuvchining "Momo Yer", "Yuzma-yuz", "Birinchi muallim", "Sohil bo'ylab chopayotgan olapar", "Oq kema", "Alvido, Gulsari" kabi asarlarining har biri buyuk talantning, yuksak mahoratning mahsulidir. Yozuvchi "Momo Yer", ("Somon yo'li") povestida To'lg'onoy ismli ayolning boshiga tushgan dahshatli voqyealarni tasvirlaydi. Insonning boshi toshdan qattiq ekanligini, u har qanday musibatlarga chidashi uchun katta irodaga ega bo'lish kerakligi tasvirlangan. Urush tufayli eri va uch o'g'lidan ayrilgan To'lg'onoy birdan-bir suyanchig'i, farzandi o'rniga farzand bo'lib qolgan kelinidan ham ayriladi. Falak yana nimalarga qodirsan, deb nola qiladi. Lekin ko'ngli cho'kmaydi, yana hayot sari intiladi. Endi yosh go'dak nabirasini ulg'aytirish, uning yagona umidi To'lg'onoy Ona yerga savol beradi, yer ham tirik insonday javob beradi. Ana shu savol-javob orqali juda ulkan falsafiy muammolar haqida fikr yuritiladi. Asar oxirida To'lg'onoy quyoshga, bulutlarga, yerga murojaat qilib, ulardan o'z dardini boshqalarga ham yetkazinglar, deb iltijo

qiladi. Shunda ular: “Yo’q, To’lg’onoy, sen aytgin, sen-insonsan, sen hammamizdan buyuk, sen hammamizdan ulug’ bo’lib yaratilgan jonsan, sen aytgin, sen insonsan”, deb javob beradi. Bu bilan yozuvchi insonning yengilmas ruhiga, kurashchan hayotiga ishora qiladi. Bu so’zlar mashhur yozuvchi Gorkiyning “Inson mag’rur jaranglaydi” yoki Amerika yozuvchisi Xemingueyning “Chol va dengiz” asaridagi “Insonni yengib bo’lmaydi” degan fikrlariga hamohangdir.

Yozuvchining “Alvido, Gulsari” nomli qissasi ham juda mashhur bo’ldi. Qissaning bosh qahramoni Tanaboy jon taslim qilayotgan oti Gulsarining boshida turib, butun o’tgan umrini yodga oladi. Bunda bir tomondan odamlardagi mehr-oqibat yo’qolib borayotgani, ikkinchi tomondan, inson va tabiat o’rtasidagi muvozanatning buzilib borayotganligi hikoya qilinadi. Ch. Aytmatovning bu qissasida ham ekologiya masalasi, tabiatni, hayvonot dunyosini asrash, avlod-avlodlarga sog’lom va asl holidagi yetkazish masalasi izchillik bilan qalamga olinadi. Bu ayniqsa, yozuvchining “Oq kema” (“Ertakdan so’ng”) qissasida yanada yorqinroq namoyon bo’ladi. Qissadagi yosh bola, Mo’min chol obrazlari juda muvaffaqiyatli chiqqan. Qissa ham ana shu bobo va nabiralarning qismatiga bag’ishlangan. Asarda asosan ikkita ertak atrofida fikr yuritiladi. Biri bolaning o’zi to’qigan “Oq kema” haqida ertak bo’lsa, ikkinchisi bobosi Mo’min chol aytib bergan “Shoxdor ona bug’u” haqidagi ertakdir. Sontosh darasidagi o’rmon qarovullari hayoti bir qarashda katta dunyodan ajralib qolgan kishilarning turmushi tasvirlangandek tuyuladi. Lekin masalaga chuqurroq e’tibor berilsa, ana shu uzoq tog’dagi uch oila qismati hozirgi dunyo qismati bilan chambarchas bog’liqdir. Bu davrdagi yutuqlari, fojialar shu insonlar obrazi orqali mahorat bilan berilgan. Bolaning ichki dunyosi, o’y-fikrlari yozuvchi tomonidan o’ta ustakorlik bilan tasvirlangan. U “Oq kema”da hamma narsa bor, uning tashlab ketgan otasi ham, onasi ham o’sha yerda yashaydi deb o’ylaydi. Lekin shu kema deb bola halok bo’ladi. Mo’minchol esa afandi fe’l kishi edi. Uning Mo’min chaqqon deyishardi. U qayerga bormasin doim xizmatda bo’lardi. Yozuvchi Mo’min xarakterini quyidagicha tasvirlaydi: “...Mo’min chaqqon bo’lib tug’ilgan. Ehtimol, uning yolg’iz ustunligi shunda ediki, u qanday o’tirdim, bilib gapirdimmi, qanday javob qildim, qanday kulimsiradim deb tashvishlanmas, birovlarining oldida obro’si

to'kilishidan cho'chimasdi. Mo'min mana shu ma'noda, o'zi sezmagani holda kamdan kam uchraydigan baxtli odam edi. Ko'p odamlarni kasallik emas, o'z nazdida o'zini o'zligidan kattaroq qo'yishdek xudbinlik, alamzadalik balosi kemirib ado qiladi. (Dono, baobro', xushro'y, buning ustiga qattiq qo'l, adolatli va jasur degan nom ham chiqarishni kim istamaydi) Mo'min esa bunday emasdi." Qissadagi O'rozqul obrazi ham o'ziga xos. U salbiy obraz sifatida tasvirlangan bo'lsa-da, ba'zan o'quvchi uning qismatiga ham achinadi. O'rozqul farzand dog'ida kuyib o'rtanadi. Unga tabiat bir timoqni ham ravo ko'rmadi. U yolg'iz qolganida, ayniqsa ichib mast bo'lganida bu kemtik qismatidan nola qiladi, hech kimga bildirmay yig'laydi. U shum taqdirga achchiq qilib xotinini uradi, bolani yomon ko'radi, Mo'min cholga azob beradi.

"Sohil bo'ylab chopayotgan olapar" qissasida esa qayiqdagi hayot tasvirlanadi. Bunda "Oq kema" qissasi bilan mantiqiy bog'lanish bordek tuyuladi. "Sarv qomat dilbarim" nomli qissa haqida yozuvchining o'zi shunday deydi: "Sarv qomat dilbarim"da hayotni chondon murakkabligicha tasvirlashga intildim. Ayrim yoshlar bir-birlarini sevishadi, turmush qurishadi. Bir kun qarabsizki, oilalari buziladi, ajrashadi. Hozir hayotda shu toifadaga yoshlar ko'p uchraydi. Ular bir-birlarini yaxshi bilmasdan turib turmush qurishga shoshiladi-yu, sal o'tmay fe'llari to'g'ri kelmay qoladi. "Sarv qomat dilbarim"da shu o'ylarimni ifoda qilishga intildim".

Bu qissa qahramoni Ilyos o'z muhabbati uchun kurashadi, sevganiga erishadi. Keyin tabiatan o'jar, qo'rs, orqa-oldini o'ylamay ish qiladigan Ilyos og'ir xatolarga yo'l qo'yadi. Bu xatolar tuzatib bo'lmas xatolar edi. Natijada o'z baxtidan ayriladi. Buning aybdori uning o'zi edi. U xatolariga tushunadi, afsus chekadi, lekin endi kech edi. Asardagi asosiy dramatik holatlar shundan iborat edi. Ch.Aytmatovning qissalarida bayon qilish uslubi ham o'ziga xos tarzda kechadi. Yozuvchining ko'plab qissalarida voqyealar bosh qahramonlar tilidan hikoya qilinadi. Bu uslub Ch.Aytmatovning sevgan uslublaridan bo'lib, yozuvchi uni mahorat bilan qo'llaydi.

Ma'lumki, Ch.Aytmatov qissalari bilan dunyoga mashhur bo'ldi. Adabiyot sohasidagi katta halqaro mukofotlarga sazovor bo'ldi. Yozuvchi keyinroq hajman kattaroq bo'lgan roman janrida ham qalamini sinab ko'rdi. Bu janrda yaratilgan

asarlar ham yozuvchiga katta shuhrat keltirdi. Demak, yozuvchiga badiiy janrlar bir vosita xolos. Eng asosiy gap uning ifoda qilish uslubi bilan bog'liqdir. Ch.Aytmatovning "Asrga tatigulik kun" nomli romani 80-yillarning boshlarida yozildi. Bu davrda ijtimoiy hayotimizda turg'unlik davri hukm surmoqda edi. Adib shu tuzumga o'z e'tirozlarini mazkur romanida ifoda etgan. Roman ko'p planli asar bo'lib, bir nechta syujet yo'nalishlariga ega. Bu syujet liniyalaridan asosan uchtasi asarning g'oyaviy mazmunini tashkil etadi. Asar qahramonlari oddiy mehnatkash kishilarning vakillari. Ular poyezd yo'lidagi bir bekatning xizmatchilari. Poyezdlar G'arbdan Sharqqa, Sharqdan G'arbg'a o'tib turadigan "Bo'ronli" degan bekatdagi to'rt-besh xizmatchilarning qismati orqali adib, juda katta hayotiy muammolarni ko'tarib chiqadi. Keksa xizmatchi Qozongapni dafn qilish marosimi bilan bog'liq voqyealar tasviri asarning asosiy syujet liniyasidir. Marhumning do'sti Edigey Qozongapni ajdodlar qabristoni bo'lgan "Ona Bayit"ga dafn etish uchun xarakat qiladi. U sovxozdan traktor so'rab oladi. Lekin bu qabriston kosmodrom chegarasida bo'lib tikonli simlar bilan o'rab olingan edi. Har xil rasmiy doiralar va harbiylar marhumni ajdodlar qabristoniga dafn etishga ruxsat bermaydi. Edigey ularni manqurtlar deb ataydi. Oxiri Qozongapni boshqa joyga dafn qilishga majbur bo'ladi. Edigey ana shu dafn marosimida boshidan o'tgan barcha voqyealarni eslaydi. Bu qariyb bir asrlik tarix edi. Shuning uchun asar nomi "Asrga tatigulik kun" deb atalgan. Bunda qozoq xalqining juda ko'p asrlik tarixiga ham e'tibor qaratiladi. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi yillarda ijtimoiy hayotda bo'lib o'tgan turli voqyealar asarda o'z badiiy in'ikosini topgan. Qozongapning o'g'li Sobitjon hozirgi zamon manqurtlaridan, u otasini ko'mishga ham yuzaki qaraydi. Bekat atrofidagi to'g'ri kelgan joyga ko'mish kerak, deydi. Kosmodromda xizmat qilgan qozoq leytenanti ham manqurt. U marhumni qabristonga ko'mishga ruxsat bermaydi. Ana shunda Edegeyninng ko'nglida yashirinib yotgan haqiqiy odamiylik, oliyjanoblik butun ulug'vorligi bilan namoyon bo'ladi. Shu voqyealar davomida ona xalqi tarixidan, uning yaxshi an'analaridan ayrilish chin insoniylikni yo'qotish bilan barobar ekanligi yaqqol ochiladi. Adib manqurt haqidagi rivoyat tasviri orqali xalq tarixidan, urf-odatlaridan uzilishning dahshatini butun fojeasi bilan ko'rsatishga muvaffaq bo'ladi.

Asarda insoniyatning kelajagi ham fantastik syujet yo'nalishida beriladi. "Paretet" kosmos kemalarining boshqa olam bilan aloqasi, o'sha planetadagi hayot haqidagi fikrlar Yer planetasining kelajagiga to'g'ri keladi. Hamma bir tilda gaplashadi. Kishilarning bo'ylari 230-250 sm, rangi qora mag'iz.

Ko'pgina hayvon turlari yo'qolib borayotganligi asarda Qoranor obrazi orqali berilgan. Stalin davri repressiyasi Abutulib singari vatanparvar kishilarni yo'q qilib yuborgani ham ta'sirli qilib berilgan. Bu roman ham unga katta muvaffaqiyat keltirdi.

Adibning ikkinchi romani "Qiyomat" ("Kunda") deb nomlanadi. Bu asarning ham shuhrati keng yoyildi. Asarda butun insoniyatni bezovta qilib turgan katta global masalalar ko'tarib chiqilgan. Bu asarda ham talaygina syujet liniyalari mavjud. Insonlardagi mehr-oqibatning tugab borayotganligi haqidagi tashvishli fikrlar Bo'ston va Bozorboy obrazlari o'rtasidagi konfliktida ko'rsatiladi.

Savol va topshiriqlar

1. "Asrga tatigulik kun" asarida qanday g'oya ilgari surilgan?
2. Yozuvchining ocherk, hikoya va qissalari haqida gapiring.
3. Yozuvchi ijodida psixologizm.
4. "Bo'ronli bekat", "Qiyomat" asarlarida ahloqiy-ma'naviy muammolar.
5. Yozuvchi ijodida mif va afsonalar.

Adabiyotlar

1. Istoriya kirgizskoy literatury. M., 1970.
2. Ch. Aytmatov, M. Shoxanov. "Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori". T., 1998.
3. A. To'qimboyev. Tong oldida. She'riy roman. T., 1985.
4. «Manas» eposi. 1-kitob, T., 1964 y.
5. S. Eraliyev. Tog'lar farzandiman. She'rlar. Toshkent, 1978.

Ma`ruzaning maqsadi:

- ◆ talabalarga XX asr Ozarbayjon adaboyoti va Qoraqalpoq folklori haqida ma`lumot berish;
- ◆ Ozarbayjon adaboyoti namoyandalari haqida tushuncha berish;
- ◆ Jo`lmirza Oymirzayev hayoti va ijodi haqida ma`lumot berish;
- ◆ yozuvchining nasriy asarlarini o`rganish.

Kutiladigan natijalar:

- ◆ talabalar XX asr Ozarbayjon adaboyoti va Qoraqalpoq folklori haqida ma`lumot oladilar;
- ◆ Ozarbayjon adaboyoti namoyandalari haqida tushunchaga ega bo`ladilar;
- ◆ Jo`lmirza Oymirzayev hayoti va ijodi haqida ma`lumotga ega bo`ladilar;
- ◆ yozuvchining nasriy asarlarini o`qib o`rganadilar.

Ko`rgazmali qurollar:

Ozarbayjon va Qoraqalpoq adabiyoti, ma`ruzalar matni, slaydlar.

Reja:

1. Ozarbayjon adaboyoti namoyandalari.
2. XX asr Ozarbayjon adaboyoti va Qoraqalpoq folklori.
3. G'oyaviy- estetik asarlar va "Qirq qiz" eposi.
4. "Shaxriyor" dostoni.
5. Jo`lmirza Oymirzayev ijodida vatanparvarlik.
6. Yozuvchining nasriy asarlari.

Tayanch so'z va iboralar:

"Go'ro'g'li", "Kitobi dada Qurqut". Janubiy Ozarbayjon adabiyoti. Shervoniy, Nizomiy Ganjaviy. "Xamsa". Panteistik oqim. Muhammad Fuzuliy. "Layli va Majnun". Adabiy an'analar.

Kavkaz xalqlari orasida ozarbayjonlar o'zlarining eng qadimgi boy madaniyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Ozarbayjon xalq og'zaki ijodi asarlari janr jihatidan rang – barang bo'lib, u nihoyatda ko'plab mavzularda yaratilgan. Ko'pgina xalq dostonlari, ertaklari o'zbek folklori bilan tematik tomondan o'xshashdir. Masalan, “Ko'r o'g'li”, “Oshiq g'arib”, “Shox Ismoil”, “Asli va Karam” kabi dostonlarning izlarini o'zbek folkloridan ham topish mumkin. Melik – Mamed, Kal Ahmad sarguzashtlarini hikoya qiluvchi latifalar esa Nasriddin Afandi va Aldar Ko'sa, latifalariga hamohangdir. “Kitobi dada Qurqut” eposi taxminan 7-8 asrlarda yaratilgan bo'lib, u 12 qissadan iborat. Hozir ana shu syujetlar asosida bir qancha muzikali dramalar yaratilgan. Bularda qadimgi o'g'iz - turkiy qabilalarining o'z mustaqilligi uchun olib borgan kurashi tasvirlangan.

Ozarbayjon adabiyoti bilan o'zbek adabiyoti orasidagi ko'pgina an'analar bir-biriga o'xshash bo'lib, ularning aloqalari uzoq asrlarga borib taqaladi. Masalan, A.Navoiy o'z “Xamsa”sini yaratishda Nizomiydan o'rgangan, unga ergashib yozgan bo'lsa, mashhur Ozarbayjon shoiri Fuzuliy esa Navoiydan o'rganib “Layli va Majnun” asarini yozgan. Bu an'analar bugungi kunda ham faol davom etib kelmoqda. Biz Ozarbayjon adabiyotini o'rganganda faqat Shimoliy Ozarbayjonni emas, balki Janubiy Ozarbayjon adabiyotining ham diqqatga sazovor tomonlarini ta'kidlab o'tishimiz lozim.

Ma'lumki, turli tarixiy voqyealar tufayli ozarbayjon xalqi ikki davlat territoriyasida yashashga to'g'ri kelgan. 15 millionga yaqin ozarbayjonlar Shimoliy Eronda yashaydi. Ularning ham boy adabiyoti bor. Ozor o'g'li, Madina Gulgun, Akima Billuriy, Fitrat kabi ijodkorlar Eron Ozarbayjonining ko'zga ko'ringan vakillaridir.

VII-VIII asrlarda arab tili, IX asrdan boshlab esa fors tili davlat tili bo'lganligi sababli ko'pgina ozarbayjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Tarixda o'tgan mashhur Ismoil Yassor, Ahmad Tabriziy, Xatib Tabriziy, Shervoniy, Nizomiy Ganjaviy kabi ozarbayjonlik ijodkorlarning asarlari arab va fors tillarida yaratilgan. M.Fuzuliy, M.Oxundov singari ijodkorlar asarlarining ham kattagina qismi fors tilida yozilgandir.

XI-XII asrlarda Ozarbayjonda arablar istilosi susayib, mahalliy feodal davlatlar vujudga keldi. Ana shu davrda feodal saroy adabiyoti rivojlandi. Abul Ula Ganjaviy, shoir va astronom Falakiy – Shervoniy, shoira Maxseti Ganjaviylar ko'plab g'azal va ruboiylar yaratdi.

Ma'lumki, ozarboyjon adabiyoti turkiy xalqlar adabiyoti ichida eng boy, eng rivojlangan adabiyot sanaladi. XSh asrgacha ko'pgina ozarboyjon ijodkorlari o'z asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Bu adabiyotning shakllanishida folklor asarlari bilan bir qatorda arab va fors tilidagi adabiyotning kuchli ta'siri bo'lganligi ham shundandir.

Ilk ozarboyjon yozuvchilaridan biri Gattran Tabriziy bo'lib, u Ganja va Tabriz hukmdorlarining saroy shoiri bo'lgan. Uning ko'plab qasidaları va «Љobusnoma» asari bizgacha yetib kelgan.

Abul-ul Ganjaviyni esa «Shoirilar podshosi» deb atagan. Bu shoir XI asr oxiri XP asr boshlarida yashagan. U nihoyatda bilimdon kishi bo'lib, o'z zamonidagi falakiyot, falsafa, riyozat kabi ilmlarni ham mukammal bilgan va ko'p ijodkorlarga ustozlik qilgan. Muhammad Falaki Shirvoniyning shoh Manuchehrga bag'ishlangan ko'plab qasidaları bor. XP asrda yashagan shoira Mexseti Ganjaviy esa ajoyib musiqalar yaratib, katta shuhrat qozongan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda Mexseti shohning o'g'li Amir Ahmadni sevgan va u haqda ishqiyl doston yozgan. Shoiraning yozgan ruboiylarini esa Umar Xayyom ruboiylari bilan tenglashtiradi.

Bu davrda yashagan Afzaliddin Haqqoniy esa Shervon shohga ko'plab qasidalar yozgan, keyinchalik o'sha tuzum va jaholatni tanqid qilib yozgan asarlari uchun ta'qib ostiga olingan. U vatanidan uzoqlarga ketib, umr bo'yi boshqa mamalakatlarda yashashga majbur bo'lgan. Uning “Tuhfatul Iroqayin”, “Madain qasri” kabi asarlari bor.

Ozarbayjon adabiyotining yirik klassigi Nizomiy Ganjaviy esa yoshlikdan matematika va astronomiyaga juda qiziqqan va shu soha bo'yicha bilimlar olgan. U arab va fors tillarini mukammal bilgan. Bu davrda Ozarbayjonda Shirvon Tohir sulolasi hukmronlik qilar edi. Ular shoirmi o'z saroylariga taklif qildi, lekin Nizomiy bu taklifni rad qilib, erkin ijod qilishni ma'qul ko'rdi. U o'z asarlarini fors tilida yozdi, chunki bu til o'sha paytda Ozarbayjonda davlat tili hisoblanar edi.

Ganjaviyning o'z ona tilida ijod qilolmaganidan afsuslanib yozgan she'rlari ham bor.

Shoirning ijodi lirik she'rlar yozish bilan boshlanadi. Bu she'rlarning ko'pchiligi intim mavzudagi g'azallar edi. Masalan, uning "Qaydagi sen bor, qamar nadorkor, Kingaki sen yor, shakar na darkor" matla'i bilan boshlanuvchi g'azali shoir hayotligi paytidayoq hofizlar tomonidan qo'shiq qilib aytilgan degan ma'lumotlar bor. Shoir lirik she'rlarida ham o'z zamonasidan shikoyat qilib, uni "adolatsiz jamiyat" deb ataydi, adolatli shohni orzu qiladi. Nizomiy Ganjaviy lirikaning turli janrlarida ijod qilgan, u ko'plab ruboiy, qit'a, qasidalar ham yozgan. Lekin shoirni dunyoga tanitgan, uning "Xamsa" asari bo'ldi. Nizomiy besh dostondan iborat, "Panj ganj" asarini yozib, sharq adabiyotida birinchi bo'lib, "Xamsa"chilikka asos soldi. O'ttiz ming misraga yaqin she'rmi o'z ichiga olgan bu asar qisqa vaqt ichida yozildi. Va shoirning shuhratini olamga yoydi. Birinchi doston "Mahzanul asror" deb atalib, u falsafiy didaktik asardir. Bu 20 ta bob va kichik xotimadan iborat. Bu asarda o'sha davrning ijtimoiy – siyosiy, axloqiy – ta'limiy masalalar haqida fikr yuritiladi. Kichik-kichik hikmatli hikoyalar, shoir aforizmlari bu asarda ko'plab keltirilgan. Bu hikoyatlar fikrni tasdiqlash yoki yakunlash uchun qo'llanilgan. Masalan, davlat boshliqlarini adolatga chaqiruvchi Anushervon haqidagi hikoyat xarakterlidir. Anushervon ayonlari bilan bir xaroba qishloqdan o'tayotib ikki boyqush tovushini eshitadi. Shoh ularning nima deb so'rayotganini qush tilini biluvchi dono vaziridan so'raydi. Shunda vazir deydi: "Bu boyqushlardan biri o'z qizini ikkinchisiga bermoqchi bo'lib, buning evaziga ana shu qishloqqa o'xshagan xarobalar talab qilayotir. U bo'lsa, podshohimiz Anushervon omon bo'lsa, bunday xaroba qishloqlar juda ko'payadi, istaganingcha olasan deyapti». Bundan xulosa chiqargan shoh zulm qilmaslikka, mamlakatni adolat bilan idora qilishga ahd qilibdi. Dostonda ana shunday didaktik hikoyatlar juda ko'plab uchraydi. Ikkinchi doston "Xisrav va Shirin" deb ataladi. Bunda Eron shohi Xisrav bilan arman malikasi Shirin o'rtasidagi muhabbat tasvirlanadi. Xisravni qattiq sevgan Shirin, uni to'g'ri yo'lga boshlaydi, adolatli bo'lishga undaydi. Dostonda Farhod obrazi Shirinni qattiq sevib qolgan oddiy, mehnatkash yigit sifatida berilgan. U ariq qazish va qasr qurilishida mehnat mo'jizalarini

ko'rsatadi. Lekin Shirin uni hurmat qilsa-da, sevolmasligini aytadi. Xisravni o'g'li Sheruya o'ldiradi. Keyin Shirin ham Xisrav qabriga borib o'zini-o'zi o'ldiradi.

Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" nomli asarida arab xalq afsonasini birinchi bo'lib yozma adabiyotga kiritib, ishq haqida ajoyib doston yaratdi. Bunda inson huquqlarining o'rta asrlarda qanday taxqirlangani ko'rsatib berilgan. To'rtinchi doston "Haft paykar" deb atalib, bu hikoya ichida hikoya usulida yozilgan. Shoh Bahrom yetti mamlakat podshoxlarining yetti qiziga uylangan. Ularga yettita qasr qurdirgan. Xaftani yetti kuni yetti go'zaldan sevgi, sadoqat, mardlik kabi mavzularda yetti hikoya eshitadi. Keyin shoh Bahrom donishmand cho'pondan o'z vaziri Rost-Ravshanning sotqin va zolim ekanligini bilib qoladi. Uni zindonband etib, u qamatgan mahbuslarni ozod qiladi.

Yetti mahbusning hikoyasini tinglagan Bahrom xatolariga tushunib, mamlakatni adolat bilan idora qiladi. Lekin yana Bahromning bazm, sarguzashtlari boshlanib, o'zi fojiali halok bo'ladi.

Beshinchi doston "Iskandarnoma"da Nizomiy adolatparvar podshoh obrazini yaratdi. Iskandar dunyoni kezib shimol tomonda bir mamlakatga borib qoladi. Bu mamlakatda hamma teng, o'g'rilik yo'q, kasal kishilar ham yo'q, birov-birovdan xavfsiramaydi, butun xalq inoq yashaydi. Iskandar buni ko'rib hayron qoladi va shunday mamlakatni avval ko'rganimda dunyo kezib yurmasdim, deydi. Nizomiy Ganjaviy "Xamsa"si, umuman, uning ijodi butun Sharq adabiyotining rivoji uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Ma'lumki, XIII asrda mo'g'ul bosqinchilarining istilosi tufayli mamlakatda tushkunlik yuz berdi. Natijada diniy – mistik adabiyot shakllana boshladi. Panteistik oqimga mansub bo'lgan shoirlardan Zulfiqor Shervoniy, Shams Tabriziy, Mahmud Shabustariylar mavjud ijtimoiy tuzumdan narozilik kayfiyatlarini diniy-mistik qobiqqa o'rab ifodaladilar. Shoir Imommiddin Nasimiyning ijodi o'sha paytda mavjud bo'lgan diniy-siyosiy tashkilot – xurufiyarlarga yaqin turar edi. U hatto shariat qonun-qoidalariga qarshi she'rlar yozdi, insonning aql-idrokini ulug'ladi. U "Inson o'z aqli tufayli xudolik darajasiga ko'tarilishi mumkin", degan g'oyani olg'a surdi.

XIU-XU asrlarda Ozarboyjon tilidagi adabiyotning shakllanish va taraqqiyot davri bo'ldi. Imoniddan Nasimiy, Ahmad Burxoniddin singari shoirlar o'z asarlari bilan Ozarboyjon adabiyotining Shuhratni dunyoga taratdi.

Ma'lumki, bu davrda Xurufiylik oqimi mavjud bo'lib, bu o'ziga xos tasavvufning bir yo'nalishi edi. Nasimiy ana shu xurufiylik oqimining yirik vakili sifatida erk va ozodlik haqida asarlar yaratgan. Shu asarlari uchun u hukmdorlar tomonidan dahshatli jazoga duchor bo'lib o'ldiriladi.

Burxoniddin Axmadning esa she'rlari sevgi, botirlik, jasorat va vatanparvarlik ruhida yozilgan. Uning ijodida «tuyuq» she'rlar ham ko'p uchraydi. Bu she'riy shakl faqat turkiy she'riyatga xos bo'lib, shoir uning go'zal namunalari yaratgan.

Ozarboyjon adabiyotining o'rta asrdagi taraqqiyotiga Shoh Ismoilning ham katta hissasi bor. U Ozarboyjon xalqi tarixida katta burilish yasagan davlat arbobi bo'lib hisoblanadi. U tarqab ketgan Ozarboyjon davlatini birlashtirdi. Ozarboyjon tilida davlat ishlari olib borish uchun farmon chiqardi. O'z davlatining poytaxti qilib Tabrizni tikladi. Bu davrda Tabriz Sharqda madaniyat, ilm-fan markaziga aylandi. Ozarboyjon xalqining milliy o'zligini anglash ana shu shoh Ismoil hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Mashhur musavvir Komoliddin Behzod ham Shoh Ismoil rahnamoligida bir necha yil ijod qildi. Bu shoh «Xaton» taxallusi bilan she'rlar yozardi. Uning ko'pgina intim mavzudagi lirik she'rlari va dostonlari bizgacha yetib kelgan.

U she'rlarida mardlik, jasorat, vatanparvarlik kabi mavzularni kuyladi. Uning «Nasihatnoma» kitobi o'sha davr Ozarboyjon didaktik poeziyasining eng go'zal namunasi edi. Shoirming yana «Dahnoma» nomli dostoni ham mashhurdir. Bu kitoblar sodda, xalq so'zlashuv uslubiga yaqin, shu bilan birga toza va shirali tilda ijod qilingan edi.

XVI asrning birinchi yarmida ijod qilgan shoir Muhammad Fuzuliy Ozarbayjon poeziyasining cho'qqisi deb hisoblanadi. Fuzuliy ijodi o'zbek kitobxonlari uchun ham azaldan tanish. Bu shoir asarlari xuddi o'zbek shoirlari Navoiy, Bobur asarlaridek o'rganilgan. Fuzuliyxonliklar o'zbeklar o'rtasida doimo bo'lib turgan. Fuzuliy juda ajoyib g'azallari, oshiqona his-tuyg'ularga boy "Layli va majnun" dostoni, o'z davri ijtimoiy voqyealarga munosabat bildirib yozgan

“Shikoyatnoma”, “Bangu boda”, “Anisul qalb”, “Matla’ul e’tiqod” kabi o’nlab asarlari bilan Sharq adabiyotida katta shuhrat qozondi.

Shoir 1498 yili Iroqning Karbalo shahrida tug’ilgan. Uning otasi Ozarbayjondan Iroqqa ko’chib borgan. Fuzuliy yoshligida yaxshi bilim oldi. U Bog’dod madrasalaridan birida tahsil oldi. Domlalaridan birining qiziga uylanib, bir o’g’il ko’radi. Shoirming bu o’g’li ham Fazliy nomi bilan ijod qilib, taniqli shoir bo’lgan. Fuzuliy yoshligidan she’rlar yozgan. U tabiat ko’rinishlarini inson ruhi bilan uyg’unlashtirib tasvirlovchi shoir sifatida mashhurdir.

Uning “Falaklar yondi ohimdan, murodim shami yonmasmu”, “Shifoiy vasl qadrin hajr ila bemor o’landan so’r”, “G’amzasin sevdin, ko’ngil, joning kerakmasmu sanga” kabi o’nlab she’rlari o’zbek xalqining qalbidan chuqur joy olib, qo’shiqlar bo’lib aytilib kelmoqda. Fuzuliy ijodiga Navoiy va Lutfiyarning katta ta’siri bor. Shoir devonida ikkita muxammasning bittasi Lutfiyning g’azaliga bitilgan. Fuzuliyning ishq haqidagi she’rlarida ijtimoiy hodisalarga munosabat mohirona singdirib yuborilgan.

Muhabbat lazzatidin bexabardir zohidu g’ofil

Fuzuliy ishq zavqin ishq zavqi vor o’landin so’r.

Fuzuliyda tasavvufona she’rlar ham anchaginadir. U ilohiy ishq haqida otashnafas she’rlar yozadi, favqulodda go’zal tashbehlar topadi.

Tarki mayu mahbub edariz jannat uchun,

Sharh aylaki, jannatda na vor voiz?

yoki:

Mahshar kuni quram deram ul sarvi qomati,

Gar anda ham ko’rinmasa, kel qur qiyomati.

Shoir o’z jamiyatidan narozilik kayfiyatlarini ayniqsa, “Layli va Majnun” dostonida ko’proq namoyon qiladi. Bu asar haqida mashhur tanqidchi olim T.Jalilov shunday yozadi: “Men “Layli va Majnun”larni qayta-qayta o’qidim. Shunda Nizomiy dahosiga qoyil qoldim. X.Dehlaviyning bulbuldek sayrashiga ofarin dedim; Navoiyning Majnuniga motam tutib yig’ladim; Fuzuliyga kelganda hayrat mayidan mast bo’ldim. Insof bilan aytganda, Fuzuliy “Layli va Majnun”i barcha “Layli va Majnun”larning gultojidir”.

O'zbek shoirlari Fuzuliydan ko'p o'rgandi. Unga ergashib she'rlar yozdi. Masalan, Mashrabning quyidagi g'azali bunga misol bo'la oladi.

Ne savdolar bosha solding, bu savdolar tuganmozmu?

Ki band etding oyoqlarni, yana bandlar yozilmazmu?

Fuzuliy ijodidan hozirgi zamon o'zbek she'riyatining vakillari ham ijodiy foydalanmoqda.

XVI-XVII asrlarda Ozarbayjonda turk sultonlari hukmronlik qildi. Bu davr ozarbayjon adabiyotida ijtimoiy voqyealarga munosabatning kuchayganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Vidodiy bilan Voqif kabi shoirlar ijodida bu holat ko'proq seziladi. Voqyelikni haqqoniy aks ettirish, xalq orzu – umidlariga yaqinlik hamda she'rni nihoyatda sodda va xalqchil uslubda yozish, bu ikki shoir ijodining fazilatlaridan biri edi.

Vidodiy hayotda juda qiynalib yashadi, u mavjud siyosiy tuzum bilan kelisholmadi. Shuning uchun uning asarlarida hasrat va nadomat motivlari yetakchi o'rinda turadi. Shoirning "Turnalar", "Yig'laysan" kabi asarlari va Voqifga yuborgan she'riy maktublarida bu ayniqsa ko'zga yaqqol tashlanadi.

Mehnatkash oilada tug'ilib voyaga yetgan, o'z aql – idroki bilan vazirlik darajasiga ko'tarilgan Mullo Panoh o'g'li Voqif ijodida esa asosan hayotbaxsh ruh hukmron edi. Shoir hayot go'zalligini madh etib, inson shu dunyoda ham baxtli yashash mumkin deb, o'sha davrdagi tushkinlik kayfiyatidagi she'riyatga qarshi bordi.

Mullo Panoh Voqif Ozarbayjonning Qozoq rayonidagi Saloqli qishlog'ida tug'ilgan. Yoshligida o'z davrining mashhur olimlaridan dars olgan. Keyinchalik uning oilasi Shusha shahriga ko'chib borgan. Voqif bu yerda o'qituvchilik qilgan, tez orada uning mashhur shoir bilimdon va donishmand kishi ekanligi Shusha xoni Ibrohimbekka yetadi. Uni saroyga ishga taklif qiladi. Shoir Ibrohimbek saltanatida bosh vazir darajasigacha ishlashga muvaffaq bo'ladi. Tarixiy voqialar va urushlar tufayli Ibrohimbek Shushani tashlab ketadi. Uning o'rnini egallagan amakivachchasi Muhammadbek Javonshir Voqifni o'g'li Aliog'a bilan birga dorga osib qatl etadi.

Voqif Ozarbayjon adabiyotida romantik poeziyadan realistik poeziyaga o'tgan birinchi ijodkordir. Uning she'rlarining ko'pchiligi sodda, xalq ruhiga yaqqol

barmoq vaznida yozildi. Ular mazmun jihatidan ham xalq qo'shiqlariga yaqin turadi. U oddiy mehnatkash xalqning og'ir ahvoli haqida yozdi. Voholanki, bu davr ozarbayjon shoirlarining ko'pchiligi ishq – muhabbat temasida asarlar yozar edi. Voqif esa ana shu qotib qolgan an'ana qobig'idan birinchi bo'lib chiqqan shoirlardandir.

Bayram keldi, naylashimni bilmayman
Bizing uyda to'liq juvol ham yo'qdir.
Don ham, yog' ham allaqachon tugovdi,
Etni-ku ko'rmaymiz, mo'tol ham yo'qdir.
Bizning bu dunyoda na molimiz bor
Va na uyda sahibjamolimiz bor.
Voqif, chiranmaki, kamolimiz bor,
Xudoga shukurki, kamol ham yo'qdir.

Ko'rinib turibdiki, shoir mehnatkash xalqning og'ir ahvolini tasvirlab, o'zini ham ular bilan bir qatorda hisoblayapti. Shoirning "Boq", "Ko'rmadim" nomli she'rlarida ham adolatsiz zamondan shikoyat motivlari ko'zga tashlanib turadi. Voqif g'azallarida asosan Sharq g'azalchilik an'anasi davom ettirilgan. Ishq – muhabbat mavzuidagi g'azallar asosiy o'rinni egallaydi. Shoir bu g'azallarida dunyoviy ishqni ko'proq kuylaydi.

Seviklim, bu nazokatda gulu ra'nodan ortiqsan
Sanobar, sarvi shamshod, to'biyi zebodan ortiqsan.
Qoshing toqin qo'yib, mehrobg'a men qilmadim sajda
Ki sen yuz marta ul ka'bayi ulyodan ortiqsan
Menam Voqifmanu – Farhod ila Majnundan a'loman,
Agar sensan - o'shal Shirin ila Laylodan ortiqsan.

Shoirning ushbu she'ri ham klassik tradision janrda yozilgan. Unda qofiya, radif va vaznlar ma'lum tartib – qoidalarga rioya qilingan. Lekin g'azalda ma'shuqa sifatlari hatto Ka'badan yuz marta ortiqsan deb tavsiflanyapti. Bu o'sha davrda katta jasorat edi. Bunday so'zlarni musulmon dunyosidagi shoirlar kamdan – kam ishlatgan.

Bu she'rlar qandaydir tomoni bilan o'zbek xalqining isyonkor shoiri Mashrab she'rlariga o'xshash jihatlari bor. Shoirning "O'lmaram", "Kelmadi",

“Yig'laram” kabi g'azallarida ham o'ziga xos original tashbehtar ishlatilganligini ko'ramiz.

XIX asrda Ozarbayjon Rossiyaga qo'shildi. Bundan keyin ijtimoiy hayotda ham, adabiyotda ham katta o'zgarishlar bo'ldi. Ozarbayjon ma'rifatparvarlik adabiyoti shakllana boshladi. Abbosquli Boqixonov, Mirzo Shofiy Vozeh, Ismoilbek singari ijodkorlar Ozarbayjon adabiyotida birinchilardan bo'lib realistik dostonlar va novellalar ijod qildi. Bu ma'rifatparvarlar orasida eng buyugi Mirzo Fatali Oxundov bo'lib hisoblanar edi. U Tiflis shahrida rus – totar gimnaziyasida o'qidi. Rus progressiv adabiyoti bilan yaqindan tanishdi. ozarbayjon xalqining qoloq bo'lib qolishiga asosan savodsizlik sababchi deb bildi. Shuning uchun Oxundov lotin grafikasi asosida ozarbayjon alfavitini ishlab chiqdi. U birinchi bo'lib ozarbayjon dramaturgiyasiga va teatriga asos soldi. U jaholatni, hukmron tuzumdagi illatlarni tanqid qilib “Mullo Ibrohim Halil kimyogar”, “Xasis kishining sarguzashti”, “Tabiatshunos Musye Jardon” singari komediyalarini yaratdi. Bu asarlar A. Griboyedovning “Aqllilik balosi” asariga o'xshash tarzda yozilgan. Oxundov bu asarlarini 1850-1852 yillarda yozdi. Shu bilan birga Oxundov talantli shoir ham edi. U rus she'riyatidan o'rganib, uni sharq poetikasining go'zal an'analari bilan boyitgan lirik asarlar ijod qildi. Pushkin obrazi yaratilgan “Sharq poemasi” asari o'ta mahorat bilan yozilgan. U birinchi bo'lib Ozarbayjon adabiyotida “Aldangan yulduzlar” nomli povest yozdi. Yozuvchining bu asari folklor asarlari asosida yozilgan. Adibning maktub formasida yozgan “Hind shahzodasi Kamol – ud Davlanning Eron shahzodasi Jamol – ud Davlaga yozgan uch maktubi va undan olgan javobi” nomli falsafiy traktati ham katta ahamiyatga ega. Bu bilan M. Oxundov rus revolyusion demokratalari yo'lidan borayotganini isbotladi. Bu asarlari bilan M.F.Oxundov Ozarbayjon adabiyotida realistik prozaning shakllanishiga ham asos soldi.

Ozarbayjon demokratik adabiyotining taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shgan shoirlardan biri Saidazim Shervoniy edi. U lirikada Fuzuliy an'anasini davom ettirgan bo'lsa, satirada M.Oxundovga ergashdi. Uning ma'rifatparvarlikni targ'ib etuvchi an'anaviy asarlari mavjud. Bu davr Ozarbayjon adabiyotida Xurshidbonu, Notavon, Hayronxonum kabi shoirlar ijodi ham katta ahamiyatga ega. Bu

shoiralar Fuzuliy, Voqif kabilarning an'analarini yangi zamonda davom ettirib, Ozarbayjon poeziyasining yuksalishiga katta hissalarini qo'shdi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Ozarbayjonda teatr san'ati rivojlandi. Boku va boshqa bir qator shaharlarda yangi –yangi teatrlar tashkil etildi. Bu esa dramaturgiyaning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Natijada Natafbek Vezirov, Narimon Narimonov, Asadbek Axverdov kabi dramaturglar yetishib chiqdi.

N.Vezirov “Yomg'irdan qochib selga», “Faqat nomigina qoldi”, “Nima eksang, shuni o'rsan” kabi dramalarida ijtimoiy tuzumdagi turli illatlarni fosh qildi. Xotin – qizlar ozodligi mavzusini ko'tarib chiqdi. Vezirov “Faxriddinning sho'ri” pyesasida zolim boy qo'lida ezilgan bechora mehnatkash kambag'al kishilarning fojiali hayotini tasvirlaydi. “Pahlavonlar” nomli pyesasida esa neft ishlab chiqarish bilan bog'liq turli tovlamachiliklar, adolatsizliklar ustidan kuladi. Bu davrda yaratilgan Axverdovning “Xonavayron qilingan uya”, “Baxtsiz yigit”, J.Mamatqulizodaning “O'liklar” nomli pyesalari ham katta shuhrat qozondi. Bu pyesalarda Ozarbayjonda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishiga doir voqeyalar o'z aksini topdi.

Bu davrda Jafar Mamatqulizoda rahbarligida “Mullo Nasriddin” nomli satirik jurnali chiqa boshladi. Bu jurnal faqat Ozarbayjonda emas, balki butun turkiy xalqlar orasida juda mashhur bo'ldi. J.Mamatqulizoda o'z davridagi turli illat va nuqsonlarni kichik va ixcham satirik hikoyalarda aks ettirdi. U N.V.Gogolning an'analarini o'zlashtirib, o'z davri adabiy jarayonining yirik hajvchisi darajasiga ko'tarildi. U ko'pgina satirik hikoyalarda o'ta makkor, tovlamachi siyosiy hukmdorlarni, o'z manfaati yo'lida dini va imonini ham sotgan ruhoniylarni tanqid qildi. Aliakbar Sobir esa ozarbayjon adabiyotida satirik g'azallarning yetuk ijodkori sifatida tanildi.

Xullas, Ozarbayjon klassik adabiyoti juda qadimgi va boy tarixga ega. Ozar xalqini butun olamga tanitgan buyuk allomalar ijodi turk dunyosining faxri bo'lib hisoblanadi.

Qoraqalpog'iston Avtonom respublikasida yashovchi qoraqalpoq xalqi juda murakkab tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Uzoq asrlar davomida Buxoro amirlari va Xiva xonlari zulmi ostida ezilib kelgan, yarim ko'chmanchilik hayotini boshdan

kechirgan qoraqalpoqlar bir necha marta Rossiya imperiyasidan panoj topishga urinib ko`rdilar. Lekin bu urinish-lardan natija chiqmadi.

Qoraqalpoq xalqining o`ziga xos juda boy og`zaki ijodi va adabiyoti bor. Xalq og`zaki ijodi keng rivojlanib, yozma adabiyot deyarli rivojlanmadi. Buning sababi shuki, qoraqalpoqlar uzoq asrlar davomida yarim ko`chmanchilik hayotini boshdan kechirdilar. Mehnatkash xalqning orzu-istaklari folklor asarlarida o`z ifodasini topar edi. Xalq og`zaki ijodining bizgacha yetib kelgan namunalari orasida mazmundor ajoyib lirik she`riy asarlarni ham, salmokdor qahramonlik dostonlarini ham uchratish mumkin.

O`zbekiston Fanlar akademiyasining Qoraqalpog`istondagi iqtisodiyot va madaniyat ilmiy tekshirish institutida «Qirq qiz», «Alpomish», «Er qo`shay», «Mast podsho», «Shahriyor» singari dostonlarining qo`lyozmalari bor. Bundan tashqari qoraqalpoq folklorida o`zbek, tojik, turkman va boshqa qardosh xalqlar orasida mashhur bo`lgan «Oshiq G`arib», «Yusuf va Zulayho», «Oshiq Hamro», «Tohir va Zuhra», «Yusuf Ahmad» kabi poemalarni ham uchratamiz.

Qoraqalpoq dostonlarining deyarli hammasida vatanparvarlik g`oyalari va demokratik motivlar yorqin ifodalangan. Bu an`ana qoraqalpoq adabiyotining mumtozlariga ham, boshqa adabiyot namoyandalariga ham kuchli ta`sir o`tkazdi.

Qoraqalpoq xalqi orasidan bu dostonlarni ijro etadigan, ularni avloddan-avlodga yetkazadigan ko`pgina xalq jirav-shoirilari yetishib chiqdi. Ular orasida Chimboy tumanida yashovchi mashhur jirav Tangriberganni ko`rsatish mumkin.

Qoraqalpoq xalq dostonlari orasida «Qirq qiz» dostoni o`zining g`oyaviy mazmuni va badiiy pishiqligi bilan ajralib turadi. Bu dostonda tasvirlanishicha, sarkarda Guloyim qirq qiz va xalq bilan birgalikda Eron shohi Nodirshohga hamda qalmoq xoni Surtoyga qarshi jang qilib. mardlik va qahramonlik namunasini ko`rsatdilar. «Qirq qiz» dostoni o`zbek tiliga ham tarjima qilinib nashr ettirilgan.

Qoraqalpoq folklorida ertak, lapar, jumboq, qo`shiq va termalar ham juda ko`p yaratilgan. Bu lirik asarlarda xon va boylar, mulla va eshonlarning adolatsizlini, mehnatkash xalqning azob-uqubat chekishi va o`sha zamondagi urf-odatlar tasvirlangan.

XX asming 20 yillarigacha qoraqalpoqlar arab yozuvi bilan ish ko`rganlar. Yozma adabiyot vakillari ham shu yozuvda ijod qilganlar. Biroq XVIII asrdan boshlab

shakllangan qoraqalpoq yozma adabiyoti haqida bizgacha juda oz ma'lumot yetib kelgan. Bu ma'lumotlar asosida XVIII-XIX asrlarda yashab ijod etgan Jiyani Jirov singari bir qancha shoirlarning ijodi haqida fikr yuritish mumkin.

Qozoq xoni Abdulxayrqa qarshi olib borilgan urushda qoraqalpoqlar mag'lubiyatga uchrab, yana azob-uqubatlarga duchor bo'ladilar. Bu urushdan so'ng Sirdaryo bo'ylaridagi turkistonlik qoraqalpoqlar har yoqqa tarqab ketganlar. Ularning bir qismi Toshkent atrofiga - Chirchiq bo'ylariga, boshqa bir qismi esa Farg'onaga va Samarqand atroflariga joylashgan. Ko'plari esa Qizilqum orqali Xorazmga - Orol dengizining janubiy sohillariga borib o'mashganlar. Mana shu mashaqqatli ko'chishlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Jiyani Jirav o'zining «Darbadar el» nomli dostonini yaratdi.

Qoraqalpoq xalq shoirlarining ko'pchiligi, jumladan, Jiyani Jirav, Kunxo'ja, Berdaq, Qulmurod, Gulmurod va boshqalar mehnatkash xalq orasidan yetishib chiqqan, binobarin, ularning ijodida xalq hayotining fojiali lavhalari yorqin tasvirlangan. Masalan, Kunxo'ja XIX asrda yashab, ijod etgan. U o'zining ajoyib she'rlarida qoraqalpoq xalqining qashshoqlikda darbadar bo'lib yashaganligini tasvirlaydi; Kunxo'ja Xiva xonini hajv qanchisi bilan savalaydi. Uning shunday she'rlariga misol qilib «O'roqchilar» va «Tuya ekansan» asarlarini ko'rsatish mumkin.

Qoraqalpoq yozma adabiyotining yirik vakillaridan yana biri Ajiniyoz shoirdir. U Firdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Maxtumquli kabi atokdi Sharq shoirlarining ijodi bilan yaxshi tanish bo'lgan. Ajiniyoz shoirming «Bo'z o'tov» dostonida qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur etilganligi, tug'ilib o'sgan vatani bilan xayrlashish juda og'ir bo'lganligi ustalik bilan tasvirlangan.

Qoraqalpoq mumtoz adabiyoti taraqqiyotida ulkan demokrat-gumanist shoir Berdimurod Berdaqning mavqei katta. Berdaq «Shajara», «Ernazar biy», «Oydo'st biy» va «Ahmoq podsho» dostonlari bilan qoraqalpoq mumtoz poeziyasida dostonchilikning rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shdi.

«Ahmoq podsho» dostonida tasvirlanishicha, Ahmoq podsho farzand ko'rmaydi, merosxo'ri bo'lmaganidan qayg'uradi. Uning Gulim ismli xotini qiz ko'radi. Buni xabar qilish uchun shoh saroyiga Zara nomli cho'ri xotinni yuboradilar. Podsho bunday «yomon» xabarni, keltirgan cho'ri xotinni kaltaklashni, qizini esa o'ldirib, xotini o'z qoshiga keltirishni buyuradi. Lekin sadoqatli cho'ri Zara qiyinchiliklarni yengib, bu

xabarni Gulimga yetkazadi. Gulim va uning qizini jallodlar changalidan saqlab qoladilar va ularni yer ostidagi bir qo`rg`onda tarbiyalaydilar. Oradan ko`p vaqtlar o`tadi. Bo`yga yetgan shoh qizi Gulzor o`z otasi bilan uchrashishni istaydi. Qizi Gulzor bilan uchrashgan Ahmoq podsho unga oshiq bo`lib qoladi. Lekin qiz podsho taklifini rad etadi. Shunda u qizni itlarga yem qilishga buyuradi. Itlar esa Gulzorga hamla qilish o`rniga tilga kirib, Ahmoq podshoni qarq`aydilar. Shundan so`ng Gulzor zindonga tashlanadi. Keyinroq uni yashirin yo`l bilan o`rmonga olib ketib tarbiyalaydilar. Podshoning qilmishlaridan g`azablangan Gulzor saroyga kirib kelib, o`z qo`li bilan Ahmoq podshoni o`ldiradi.

Dostonning qisqacha mazmunidan ko`rinib turibdiki, Berdaq bu asarida qarama-qarshiliklarni zo`r mahorat bilan ochib bergan. U Ahmoq podsho singari zolim shohlarning zulmi va farosatsizligini qattiq tanqid qilgan.

1957 yildan beri Toshkentda bir necha bor o`tkazilgan qoraqalpoq adabiyoti va san`ati dekadalari qoraqalpoq adabiyoti va san`atining shaklan milliy, mazmunan adabiyot bo`lib ravnaq topayotganligini isbot qilib berdi.

Qoraqalpoq yozuvchilarining 20-30 yillarda endigina paydo bo`lib mustahkamlanayotgan qoraqalpoq matbuoti organlari atrofiga, jumladan, «Erkin Qoraqalpoq» ro`znomasi atrofiga uyushishlari ularning ijodiy kamolotga erishishlarida katta ahamiyatga ega bo`ldi. Chunonchi, bu yillarda adabiyot maydoniga kirib kelgan X.Axmetov, A.Matyobov, A.Uteпов, J.Oymirzayev va A.Begimov singari yoshlar, shuningdek, A.Musayev, A.Dabilov, S.Nurumbetov singari tajribali yozuvchilarning deyarli hammasi o`z ijodini avval muxbir-jurnalistikdan boshlagan.

Dramaturgiyaga asos solgan qoraqalpoq dramaturgi A.Uteпов dastlab «O`z tengini topgan qiz» pyesasini e`lon qildi. Undan so`ng A.Begimov o`zining «Xotira» nomli asarini yozib, unda qoraqalpoq xalqining azob-uqubatlari o`tmishiga hozirgi baxtli kunini qarama-qarshi quyib tasvirlaydi.

Dramaturgiya sohasida barakali ijod etgan A.Uteповning sahna asarlari ko`proq hajviy xarakterda edi. U o`zining «Ko`zbo`yamachi vakil», «900 gramm», «Saidmurod dangasa» singari asarlarida hayotdagi ayrim axloqi yomon kishilarni, dangasalarni hajv ostiga oldi.

Qoraqalpoq va o`zbek xalqlarining tarixi bir-biriga chambarchas bog`liq bo`lganiday, bu ikki qon-qardosh xalqning adabiyoti o`rtasida o`zaro aloqa va ta`sir

ham bir necha asrlik tarixga ega. O'zbek xalq doston va ertaklari (masalan, «Alpomish») ko'pdan beri qoraqalpoq xalqi orasida mashhur bo'lganidek, qoraqalpoqlarning «Qirq qiz» dostoni ham o'zbek kitobxonlari diqqatini o'ziga jalb etib kelmoqda. Ayniqsa Ulug' Vatan urushidan so'nggi yillarda o'zbek-qoraqalpoq adabiy aloqalari mustahkam-landi. O'zbek va qoraqalpoq adabiy ijodiy hamkorligi amaliy tus oldi. Bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish ishi keng quloch yoydi.

Xususan, Oybek, Uyg'un, A.Qahhor, N.Safarov va M.SHEverdin singari taniqli yozuvchilarning Qoraqalpog'istonda bo'lib, adabiy harakatga bevosita ishtirok etishlari qoraqalpoq adabiyotining salmoqdor badiiy asarlar bilan boyishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek shoir va yozuvchilaridan A.Navoiy, Muqimiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Oybek, G'.G'ulom, A.Qahhor, Uyg'un, Sh.Rashidov, A.Muxtorlarning asarlari qoraqalpoq tiliga tarjima qilinib, ko'plab nashr ettirilganidek, qoraqalpoq xalq eposi «Qirq qiz», shuningdek, B.Berdaq, J.Oy-murzayev, X. Seitov, A. Begimov, M. Dariboyev, A. Dabilov singari mumtoz shoirlarining she'r va dostonlari, T.Qaipbergenovning «So'nggi xujum», «Qoraqalpoq qizi» va «Qoraqalpoq dostoni» romanlari, S.Xo'janiozovning «Suymaganga suykanma» komediyasi o'zbek kitobxon va tomoshabinlariga katta estetik zavq bag'ishlamoqda.

Adabiyotlar:

1. Arif M. Azerbayjanskaya literatura. Moskva. 1979 yil.
2. M.Shayxzoda. O'zbek va ozarbayjon adabiy aloqalari. III tom. Toshkent. 1978 yil.
3. Voqif. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1978 yil.
4. M.V.Oxundov. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1976 yil.
5. Arif M. Azerbeydjanskaya literatura. Moskva. 1979 yil.
6. Mallayev N. Nizomiy Ganjaviy. Toshkent. 1966 yil. («O'zbek adabiyoti tarixi» kitobida)
7. Falaklar yondi ohimdan... «Jahon adabiyoti» jurnali. 1997 yil. 3-son.
8. T.Jalolov. Xamsa talqinlari. Toshkent. 1961 yil.
9. To'lepbergen Qayipbergenov. Qoraqalpoqnoma. T. 1997.

MUNDARIJA:

KIRISH. TURKIY XALQLAR ADABIYOTINING DOLZARB MUAMMOLARI.....	3
TURK ADABIYOTI. JALOLIDDIN RUMIY HAYOTI VA IJODI ...	11
YUNUS EMRO HAYOTI VA IJODI.....	21
TURKMAN ADABIYOTI. TURKMAN FOLKLORI.	25
MAXTUMQULI HAYOTI VA IJODI.	36
QOZOQ ADABIYOTI. XALQ OG'ZAKI IJODI. QOZOQ FOLKLORI. ABAY QO'NONBOYEV HAYOTI VA IJODI.....	43
QIRG'IZ ADABIYOTI	64
CHINGIZ AYTMATOVNING HAYOTI VA IJODI.	78
OZARBAYJON ADABIYOTI. QORAQALPOQ ADABIYOTI VA FOLKLORI. JO'LMIRZA OYMIKZAYEV HAYOTI VA IJODI.	84

